प्रत्यभिज्ञाहृदयविमर्शिनी

२५९४

33७१

2594

F. # 63-94=32

75 A double

net 33

Incomplete

ततो ऽस्मादन्यो हि सर्वः पदार्थः परतन्त्रतासारः एवमेको घटात्मेयमपि सत्यमेवाभासविमर्शार्थक्रियाबले
न तथाव्यवस्थापनादिति ८ नन्वेकेनैवार्थक्रिया न तत्रापि ताभाससमुदायादर्थक्रियासमुदायः प्राभासाश्च
भिन्ना अपि यद्येकार्थक्रियां कर्त्तुं मिश्रीभवन्ति तदा कस्तेषां मियमावधिरिति वाद्यमपवदति ९ इत्थ
गदीपप्रभाभासानां स्रोतसां सागरे यथा अविरुद्धावभासानामेककार्ये तथैक्यधीः इत्थं वर्त्तिस्नेहो वा प्रदीप
स्वप्रभाः स्वल्पतमा अवलोकनसामर्थ्याधानलक्षणामर्थक्रियां यान कुर्वत तवयस्तामेवैकभवनात्प्रत्यन्तरं समर्थि
तात्मानो विदधते न तत्रार्थक्रियाणां समुदायोक्तिः सागरपतितानि च स्रोतांसि बहुतरतरंगारंभार्थक्रिया
कारीणि न द्रष्टृदृटः काञ्चनो लोहितस्तत्तोयं शिवलिंगशिरःसंमार्जनो वितसलिलाहरणार्थक्रियो वि
तो दृष्टमात्रपवर्तीत्रप्रतीतिलक्षणार्थक्रियाकारीति सिद्धमेकार्थक्रियाकारित्वे यस्त्वन्तराभासानां मिश्र
णे कामीमिति नत्रोच्यते एषामविरोधस्त एवाभासा मिश्रीभवन्ति न हि रूपाभासो माधुर्याभासेन मिश्रीभव
ति विरोधात् सोपि नियतिशक्त्युपस्थापितः इत्थं गेदीपप्रकाशास्तेषां संबंधिपदेकं सागरे स्रोतसां च य
देकं वस्तु तेन न कार्याणि एकधीस्तथा विरुद्धा एवभासा घटलोहितकाञ्चनादयस्तेषां संबंधि यद्येकं सल
क्षणं न तत्कार्याण्येकधीरिति संबंधः एकाधियाप्रतिभासो विमर्शोर्थक्रिया चेति सिद्धिः १ नन्वेवं प्रमा
भासं प्रमाणस्य विश्रान्ततत्वादन्याभासेभ्यो ऽनं प्रमाणं धूमत्वानं च धूमाभासमात्रे कार्यकारणभावाभा
सो ऽपि तावन्मात्रेण न तस्य धूमाभासोपाधाभासं व्यभिचरेदित्यादिबहुतरोपप्लवप्रसंगः इति शंकामपो।

हितमाह ॥ तथाविशिष्टे वह्न्यादौ कार्यकारणता स्मृता तन्मात्रहार्यताभासा प्रमाणादेकतो मतः ॥
तत्रेति प्रमाणाभासं प्रमाणं विश्राम्यतीत्यस्मिन्नपि पक्षे न कश्चिद्विशेषः तथाहि प्रविशिष्टे यद्यपि वह्न्याभा
सो देशकालाभासप्रमुखैरवभासैरसंकीर्णत्वेन साक्षात्मात्ररूपता तथापि स एवाभासो यावदि
तराभासैर्विनाभूतो भगवत्या नियमितः तावत्तावभासान्तरीकृत्यैव प्रमाणीकृतो निश्चयपदवीमव
तरति तथा च वह्न्याभासस्येन्धनकार्यकत्वाभासेन धूमकारणत्वाभासेनोत्तानत्वस्वभावत्वाभासेन च स्वा
भाविकाव्यभिचरितसाहचर्यः प्रतीयमानो विश्वत्रैव सर्वदैव च तथा प्रतीतो भवति एकत्वात्तस्याभासाभा
विकोऽपि यः स्वभावः धूमरूपकृतसमयादिमत्वे प्रतीत तद्यथा शिंशपात्वाद्वृक्षत्वं प्रतिपत्तिकारित्वमि
त्येवमादिः सोऽप्येकप्रमातृतादेव निश्चीयते तस्य हि प्रमातुः स्वाच्छिमेणोत्तरेणावारूपेणाभासान्तरनान्त
रीयकतया सोऽवह्न्याभासः संविदितः सर्वदेशकालगतस्तथैव संविदित इति तत्र किं प्रमाणान्तरेण
तस्य तस्य यथेच्छं धूमरूपसमयेन नियुज्यमानस्य शाब्दार्थीयं त्वलङ्घ्यास्वाकाराभासरूपत्वेन नियति
शक्तिरेव सर्वत्र शरणमिति पिशुनयति एतदुक्तं भवति यत्किंचित्कृत्रिममितरत्वाभावाभासस्या
भासान्तरेणानान्तरीयकत्वं प्रतिभाति तत्र नियतिशक्तिमात्रमेव परं विजृम्भते तत्र नियतिशक्तिरपश्वा
परवितनकालमिथन कार्यत्वे धूमकारणत्वेऽस्य स्वभावत्वे चाभासमानेन नातिचिरकालेन वह्न्यादिशब्दवा
च्यत्वाभासादाविति विशेषः तत्र नियतिशक्त्युपजीवने न धूमाभासोऽप्यग्न्याभासाव्यभिचारीति क

भिन्नविप्लवः कार्यताकारणतोक्तताचतस्यतस्यार्थतानन्तच्छक्तिभिर्येयताआदिग्रहणात्स्थैर्यस्थूलताऽ
र्थदिक्संयोगिताजलविरोधिताचेत्येवंभूतोयआत्मास्वभावोवह्न्यादेस्तस्यैकस्मादेवप्रमाणान्मतः संवि
दितइतियावत् अर्थेच्छेदइतिकाव्येयंसमयोन्तर्ग्रथेइतिद्वितीयतृतीयपादयोःसामस्त्येप्यदोषः
इत्थंभावप्रत्ययप्रयोगोवस्त्वंतरापेक्षानपेक्षातः कृतकृताकृतकताभ्यांवर्गभेदंसूचयितुं ८ एवं
भासस्वभावव्यवस्थापनेप्रत्याभासंविश्रांतेनैकेनैवप्रमाणेनक्रियतेतेषांमध्याभासानांयथोचितंयद
सोस्यनांतरीयकत्वंतदेकेनसंवेदनरूपेणतदनेकप्रतिताभासविषयपूर्वंप्रवृत्तसंवेदनकलापान्तः
प्राणकोतर्मुखस्वरूपेणनिश्चीयतेतच्चैकाभासमात्रेतुसंधानरूपंप्रमाणंतत्रतत्प्रत्येकंग्राह्यमेवप्रमा
णंभावस्वभावव्यवस्थापनात्मकमानसप्रवृत्त्यतिरिक्तकायप्रवृत्त्युपयोगस्तुयथाप्रमाणविषयस्तंप्र
कारंदर्शयितुमाह ॥ मात्रदेशादिकाध्यक्षोन्तरभिन्नेस्वलक्षणे तात्कालिकेप्रवृत्तिःस्यादर्थिनः । बाह्या
तावदर्थक्रियास्वलक्षणतःस्वालक्षण्येपिचदेशकालाभासनयोजनस्यैवांतरंगत्वंतत्रापिचविशेषरूपता
पिपरामर्शविनानकिंचित् परामर्शद्वारेणतुप्रमातरिविश्राम्यंतीप्रमातुःसंवेदनैकरूपस्यदेशकाला
योगेनैक्यादस्फुटत्वेवविशेषरूपताभातितस्याःपरमेश्वरस्वातंत्र्यमेवनिमित्तंयत्तन्मायाशक्तिरित्युच्यते
तत्रविशेषसाध्यार्थक्रियाविशेषणायोर्थीतस्ययास्वलक्षणेतस्मिन्विशेषरूपेर्थेतत्कालभाविनीवाङ्म
नःकायप्रवृत्तिःस्यादेशेआदिग्रहणात्कालेस्वरूपांतरेस्वरूपान्तुसंधानादौचयात्र्यध्यक्षांतराणिबहूनिप्रत्य

ई॰
प्र॰
९८
64

त्वाणि तेषां भिन्ने भेदे निमित्ते सति भवति नाम यथानेकैकतः प्रमाणान्मा प्रहृन्निश्चितप्रमाणसमूहादे।
वसमूहता च परस्परनोपपन्ना अस्माकं त्वेकस्वसंवेदनविश्रान्तिमयी सा युज्यत इत्यस्य कं प्राक् नचेदं तः
हतेः स्वत्वस्यमेव वचसा प्रमाणानां योजना योजिका वियुक्तिरित्युच्यते गंपदव्यादियुक्तिवत् एवं प्र
त्पदसमूहादेव प्रवृत्तिरिति नामयं देशादिकेष्वप्यपेतेषु सत्सु देशाभासयोजनायामप्यतः प्रमा
तर्यभिन्नं यत्स्वलक्षणं तत्रेति वा सङ्गतिः देशादिकैरध्यन्तान्तरैः प्रत्यस्तीभूतैराभासान्तरैर्भिन्ने स्वलक्षणे
निमित्ते सति प्रवृत्तिरिति वा योजना ग्राह्यापि प्रमेयबहुत्वनिरूपणदिशा तदनुयायि नाभिधीयमानः प्र
माणसमूहो निमित्तत्वेनोक्तो भवति नतु किं प्रत्यक्षमेव प्रवृत्तौ प्रमाणसमूहरूपयोगेनेत्याह अ
प्यनुमानतः नकेवलं प्रत्यक्षतः प्रवृत्तिर्देशादिकाध्यन्तान्तरभेदरूपप्रमाणसमूहनिमित्ता यावद
नुमानतोपि तथैव धूमाभाससमाने ग्न्याभाससमाने धूमाग्न्याभासाव्यभिचारित्वे पर्वताभासे च यानि प्रत्यक्षा
तराणि यच्चानुदृष्टानि तिरेको योगव्यवच्छेदेऽग्निरत्रेत्येवंभूते पृथगनुमानाख्यप्रमाणेन तत्समूहादेवा।
र्थिनस्तात्कालिकी प्रवृत्तिरिति संबन्धः ९ एवं विमर्शबलादेव भेदाभेदव्यवस्थानं देवस्य हि परमेश्वरस्य
संवेदनात्मनः शिवनाथस्य स्वातन्त्र्यशक्तिविजृम्भितं तत् तथा परैर्यदुच्यते हृदांतिकादावर्यस्याभेदश्च तितद
रूपपद्यते नत्वस्मथा कथं चिदिति निरूप्यते ॥ इदन्तेति कतया यार्थानां परोक्ताध्यक्षतात्मना बाह्यान्तरतया
दोषवर्जकस्मान्मथापि वा। भिन्नावभासच्छायानामपि मध्योऽवभासतः प्रकाशस्य विमर्शात्मैकत्व

मतिर्वादितम् ॥ प्रतिभासमात्रेणाव्यवस्थां कुर्वतः कथं ह्रस्वाह्रस्वयोर्वस्तुनोर्भेदः प्रतिभासस्य सकलासक
लाह्लानाह्लादितया यथाकथंचिदपिभेदात् ननु विमर्शेऽपि प्रत्याभासं तथैव भिन्नतास्तु तथापि तत्प
रोयो विमर्शः स एवायं पदार्थ इत्येकप्रत्यवमर्शरूपः तेन प्राणितकल्पेनश्चासमंतात्ख्यानेप्रथनेयस्मा
त्समस्तख्यावभासस्यैकरूपभावाभासस्यैकप्रत्यवमर्शस्तद्भवितोऽपि स्वात्मन्येवैकावभासश्चाभासविमर्शयो
रन्योन्यमवियोगात् तस्मान्नख्यावभासादेकत्वमप्रतिहतमास्ते यदेवानुमितं तदेव दृष्टमित्यत्र प्रत्य
क्षपरोक्षतानुरूपेणात्मना स्वभावेन भिन्नाश्चावभासच्छायाश्च नख्यावभासो येषां तेषामेकत्वं नख्यावभास
तएकप्रत्यवमर्शानुप्राणितादिति संगतिः बाह्यांतरतया भिन्नावभासानामैक्यं यथा यदेव दृष्टं तदेवान्त
र्हम्हि ख्यामीति व्यंजकानां दीपालोकादीनां दोषे भिन्नावभासानामैक्यं यदेव रक्तोत्पलं दीपेन नीलं दृष्टं तदे
व सूर्यांशुभिर्लोहितमेव पश्यामीति क्रमेण वापि प्रकारेणेंद्रियपाटवादिनापकर्षः सम्यक्त्वादिना वाये
षामवभासच्छाया भिन्ना तेषामपि सम्यक्प्रत्यवमर्शाख्यानुगतप्रत्यवभासस्वरूपबलादैक्यमेवेति स्थितं ॥
ननु ह्रस्वाह्रस्वादाववस्तुस्वपदार्थः प्रमातृव्यवमितार्थक्रियांशेन तथैवोपयोगाद्बाह्यान्तरत्वादौ कथमांतरस्यार्थ
क्रियायां प्रमातृव्यवमितायामनुपयोगादिति भ्रांतिं भंक्तुमाह । अर्थक्रियापि सहजाभासार्थानामीश्वरेच्छया
नियतासादितेनास्यनाक्रियातोभ्यता भवेत् । इह कार्यकारणतोऽस्यतेऽत्र स्वरूपमिवार्थक्रियामप्येगा।
णिनामासहजार्थस्वरूपभूता न भवति न काचिदिंद्रियस्यादीश्वरेच्छया नियतं भवने चाभवने च यतो वेषां।

स्वरूपं तेन तस्याश्च कारणाद्धेतोर्भावस्याभ्यासं नाशं कनीयं स्वरूपभेदाद्धि संभाव्यतामत्वं न च स्वरूपमर्थक्रि
याकारि निमित्तकं वर्त्तते च बहुशः स्वरूपं च प्रमृवमर्शबलादेकमेव बाह्यतया द्वावपीति ९ नन्वविम
र्शबलादेव यदि वस्तूनां भेदाभेदव्यवस्था तर्हीदानीं निजरजतनिश्चयात्मिकायाः शुक्तिकायामपि
सत्यरजततैवापततीदं रजतमिति विमृश्यमानत्वात् ततश्च यथाभ्यासभावे वा यथा उपपत्तेः किमर्थमिदमत्र
मितिर्वस्तुमबाधितेति व्यभिचाराभावे स्यबाधितेत्यस्य विशेषणस्य व्यवच्छेद्यं न लभ्यत इत्याशंक्याभिरस्यति
रजतैकविमर्शोपि शुक्तौ न रजतास्थितिः उपादिदेशासंवादाः द्विचंद्रेपि न भो यथा ॥ इदं रजतं स्थिरं सर्वप्रमा
तृसाधारणामर्थक्रियायोग्यमिति इदमंशे रजतांशे शुक्तस्मेलनांशे वाभासविमर्शबलात्तावत् किं वि
मिथ्यात्वं किंतु सर्वकालं योभविष्यति विमर्शो नेदं रजतं वस्तु स्थिरं प्रमात्रंतरगम्यमभिमतकार्यका
रीति तद्विमर्शनीयं वस्तु सर्वकालसमुचितमेव रूपं तस्मिन्सर्वविमर्शकालेनाक्रम्यते दार्ढ्यं च तेनाम
मर्शनीयेन तत्रैव काले नेदं रजतमभूदिति हृद्गतः परामर्शः न रदितमप्रत्यस्तमितायां शकलदशायामिव
दानीमेवेदं नेति विमर्शः ततो यावता शुक्तिरूपेण प्रत्ययो न तस्य विमर्शपर्यंतं तावन्न प्रत्ययोतीति प्रहरणोत्था
तिरूपाख्यातिरेव यथा तितनस्वतन्त्वशेनामहिपरीतानिर्वाच्यादिख्यातयो युज्यंते नन्वसत्यस्वरूपत्वानमप्रह
णाख्यातितनस्तर्हि किमिदमतः सर्वथातिमिरमागच्छेत् द्विचंद्रादृष्टिरुन्मीलितपताप्यतः मायापदं हि
सर्वथातिः तथापि तत्र मे समरवगंडे स्फोटस्वापरे येथातिरुच्यते अनन्तस्य वितस्यापि विमर्शस्यास्य

यात् अतश्च यद्दिगंताद्याभासेषु न कांचन भ्रांतिः मेलनांशे तु विमर्शोऽत्रास्ति निर्मलत्वं विमर्शोदया।
कालादेवारम्भबाधकेन क्रियते इति तत्रैव भ्रांतिभाव इति प्रसिद्धं रजतस्य शुक्तिकया सह यद्यप्येको वि।
मर्शस्तथापि शुक्तौ रजतस्य तेन तानेन यादृक्स्थितिरिदं रजतमिति न सा यत उपाधिरूपो यो देशोऽत्र र
जतच्छायामात्मनोऽपरं न यच्छुक्तिदेशस्तस्य संवादात्सम्यग्विमर्शनात्तु रूपाभासनसंवेदनं बहिरा
भासविषयः तस्याभावाकारणात् नन्वेवं भवतु शुक्तिकारजते द्विचंद्रे तानेन द्वौ चंद्रावित्याभासे शुक्ति
कायेव मेलनं न केन चित्साकमाभासते यत्र बाधः स्यात् एकाभासांशेन च बाधश्चेत्कं भवत्येव कथ
तदाह मेलनं न केन चित्सहेति एवं हि सति स्वालक्षण्येन नियतदेशकालतया कथमाभासस्तद्देशका
लाभ्यां सह तत्राप्यस्ति मेलनाभासः यद्विमर्शोऽत्र विहतस्तन्निरुध्यते द्वित्वाभासे चंद्राभासयोरपि मेलना
भासे विमर्शोऽत्र हृतिर्यावर्तनं वाच्यं तदेतदाह द्विरूपे चंद्रेऽपि न केवलं रजत एव नभ इति देशविशेषः क
श्चित् भ्रमस्थेति द्विचंद्रावभासो यो न वमृष्टः स न तथेति बाधकेनोन्मूलितप्राय्य विमर्शोऽत्र हृतिः कः क्रि
यते इति एवमाभासात्सन्मेलनं च नियमात्रप्राणितमित्येतावदेव प्रमेयं एतामेवागमे तत्त्वानि वदं।
ते वस्तुतत्त्वं प्रमेयमिति पर्यायाः तथा च कादिम्याभास इति पृथिवीलोहिताभास इति रूपं तेजस्य मे
लनाभासो रजःसन्निवेशस्तु नियतिरूपः नियतिर्हि नियमः सत्ता भावप्राणो भावस्फुरणमेव च २
थिव्याभासस्य विचित्रतया च कामन्दस्थव्रभेदराकारता भेदाभासस्य मायान्तस्थैः सत्प्रकाशाभास।

ई॰
प्र॰
९९
66

स्थितिर्न स्यादित्याशंतो तावदयमभिप्रायोऽत्र सर्वथा तावदत्र प्रमेये भगवत एव भेदेन चाभेदेन च स्फुरतं
मेयं दृगतावभासे भेदाभेददृष्टिरेव च परमार्थाद्वयदृष्टिप्रवेशोऽपायः समवलंबनीयः न तु व्यवहारो।
एवं परमेश्वरस्वरूपानुप्रवेशाविरोधीति प्रतिपादितं ॥२॥ एतदेव स्फुटयन्सकलप्रमेयसिद्धिः परमे
श्वर एवायत्तेति निरूपयति ॥ गोत्वाश्वत्वादिभिर्भेदो जात्यादिभिरभिन्नता भावानामित्यमेकत्र प्र
मातर्युपपद्यते ॥ इहात्र इदं बाह्यमिदं च चकासदस्तीकतरेणैव प्रमाणमस्त्यमस्ततामप्रमेयत्वापि बाध
काभावात् समस्तोऽहि यद्बाधकपक्षान्तरस्य स्थानमनुदये स एव भागः पुनरूपमज्जनसाहितस्तादहि।
तो विशुद्धिलापं विलीयते न चैवमत एव भेदाभेदयोर्विरोधः समर्थमभिमन्यमानैरेकैर विद्यावे
ना निर्वाच्यत्वमपरैर्ख्याभासलक्षणत्वं वा सोऽहं तत्त्वमभिदधद्भिरात्मा परस्मिन्नेव चितः संवेदनविश्रान्तत्वहृदय
मपि भाति संवेदनस्य स्वातंत्र्यात् सर्वस्य हि तिरस्कार्योपेतस्वसंवेदनसिद्धं यत्संविदं तद्विश्रान्तमेकता
मापद्यमानं जलस्थलमप्यविरुद्धं तत एवोक्तं अत एव यथाभीष्टसमुह्येवेति अतस्त्वगुणो
रूपापि रूपे विशेषाधायितया विवर्तितैः शाबल्यादिभिर्वा दण्डादिभिरपि वा यो भेदो जातिवशात्मा
हश्पाइदाग्रहायणाद्यायश्चाभेदो भावानामित्यमितमकनीयाक्रियासंबंधेस्ततः प्रभृति निरूपितः
स एकत्र प्रमातरि सकलप्रमाणसंयोजनवियोजनादिविविधासंख्येयरूपप्रपंचोचितस्वातं
त्र्ये भगवत्यस्मदीयहृदयैकान्तशायिनि शिवशब्दव्यपदेशे समस्त उपपद्यते नान्यथा विशे।

णामेवचभेदकानीतिकिमस्यपरस्मैविशेषः अयंसपरमाणुर्यःएतद्देशादिविशिष्टश्चैत्रारंभणकाले।
पश्चात्तनसंघटितस्तूणकारंभकालेसर्वंमिलितः अयंसआम्नायःपरासर्गसदनेस्मरयोषितमिमामि
त्यंपरिरब्धवानितीयत्नेवयोगिसर्वज्ञादीनांसिद्धःपरमाणुर्वाऽस्मादिषुभेदावभासासारस्थलमवांतरे
णसिद्धंतावद्दृढाभेदस्वरूपंप्रमेयतत्त्वमेकप्रमातृविश्रांत्यानिःशंकतोऽयतीति १४ नन्वेवं।
भूतोयद्ययंप्रमातातत्रैवतर्हिप्रमाणोपन्यासप्रयत्नोयंनप्रमेये यदाह प्रथानोहियत्नःफल
वानितितन्देतदाशंक्यप्रथमोपादिसमेवप्रमेयेस्मारयताचार्यः तथाहि अजडात्मानिषेधंवा।
सिद्धिंवाविदधीतकइतियद्यस्ततदेवेदानींत्वातेप्रमाणस्वरूपेपरमेश्वरस्वरूपेचनिर्वाहणार्हमेवं
भूतंहिप्रमाणंतदेवंभूतेहिभगवतिकथंक्रमतामितितदेतत्स्फुटयितुमाह ॥ विश्ववैचित्र्यचि
त्रस्यसमभित्तितलोपमे विरुद्धाभावसंस्पर्शेपरमार्थसतीश्वरे । प्रमातरिप्रमाणेतुसर्वदाभात।
विग्रहे किंप्रमाणंनवाभासासर्वप्रमितिभागिनि ॥ परिमितप्रमातृलग्नोऽनवनवआभासःप्र
मेयात्मावेःप्रमाणमित्युक्तंतत्रप्रकाशवपुषिप्रकाशमात्रस्वभावेसर्वसिद्धेकःप्रमाणस्योपयोगःसंभावना
वातथाचसर्वप्रसिद्धेप्रमातरिसतितद्यप्रकाशांतर्भूतविमर्शमयीमभूतस्सर्वाप्रमेयस्यसिद्धिंवितर।
तिप्रमाणंप्रमातृस्यादिसिद्धस्यकिंलग्नासिद्धिरस्त्वविश्ववैचित्र्यंहितत्रपरमेश्वरेप्रकाशात्मनिसतिभाति
यथाचित्रंभित्तौ यदिहिनीलपीतादिकंपृथग्भेवपरामृष्टेपतनदास्यात्मनिविश्रांतेषुतेषुतथाव।

ई॰ प्र॰ ८७

योग्यविषयेजडांधवधिरकल्पानिज्ञानानिस्वविषयमात्रनिष्ठितानिविकल्पाश्चतदनुसारेणभवंतः
तथैवेतिविचित्रमिदमितिकथङ्कारंप्रतिपत्तिःएकत्वतनिश्चेत्रतादिरहिते मितिनिलेरेखाविभा
क्तनिश्चेयतादिविभागज्ञविगंभोरनामितत्वन्ततत्सनीयमितिचित्राबभासोत्रुक्तः तदुक्तंप्रकाश
मितिलग्नत्वेनवैचित्र्यात्मकभेदोपपत्तिरितिभावभेदग्रहणप्रकाशमितेरनपायिनीस्वप्रकाशता
मोहतत्रस्वप्रकाशेकिंप्रमाणेनअथोच्यते पूर्वमस्यप्रकाशोनभवतितर्हिसएवनास्तीतिस्यात् प्र
काशमात्रस्वरूपत्वात्तस्य नत्वाश्यनास्तीत्यभावेनस्पर्शउपपद्यतोयतोस्यसावेवपरमार्थतःस्वप्रकाशस्वे
वसत्वात्तत्त्वात्मस्वरूपतायोगात् अथोच्यते ईश्वरतातस्याप्रमिताप्रमास्यतेतदपिनयुक्तोस्यसोप्रमा
तृत्वेनचेयाचकास्यकस्यायमद्यमःचकास्तिचेत्तर्हिप्रमातृत्वेनैवेश्वरता तदाह ईश्वरोप्रमातरिसर्व
दाभातविग्रहइतिविशेषणंश्रूयतेइतिविग्रहोसाधारणंस्वरूपमतएवस्वतेत्रप्रकाशस्वरूपत्वादभाव
स्पर्शायोगेप्रभावादप्रवेशोनयःकालव्यवहारःसोत्रनास्तीतिपूर्वणैत्युक्तं तत्रकिंप्रमाणंकृतःप्र
योजनंवाप्रमाणंकल्पस्यप्रमाणस्योपयोगइतितत्त्वचकिंप्रमाणेनकिंचिदुपपद्यतेइदंतत्रस्यार्थः यतः
प्रमाणंनामाभिनवाभासस्वरूपंप्रमातरिप्रमितिलक्षणांविश्रांतिंविदधत्प्रमाणंभवतिप्रमातातावदवि
च्छिन्नाभासःसर्वाश्चप्रमितीःस्वात्मन्येतन्मयत्वेनस्वरूपेभजतेतत्रस्मिन्कथमभिनवप्रभासमन्त्रमितिविश्रा
न्तिर्विश्रांस्यतु तस्मादेहप्राणपुर्यष्टकशून्यप्रायएवप्रमातरिप्रमाणमच्युतंतत्रापिचवेद्यांशेयदि

नामनन्तकथं चित्स्वविदंशोत्रापि विषयोन्मुखेतितत एव संकुचितत्वादभिनवाभासे संकोचविहीनस्वा

त्मप्रमाणालग्नतापेतया कथमतोस्वसंवेदनं प्रमाणं सौगतेनापि ममेदं ज्ञानमिति कल्पितप्रमातृलग्न

मेव तद्रूपेस्व नन्तपरमार्थप्रमातरि प्रमाणेन किंचित् उक्तंच मयैव यत्समीयेह्नतोस्मीति सर्वो

प्यात्मनि लज्जते कथं प्रमेयोकरणं महत्तांतन्महेश्वरः ८ नन्वेवं योभगवति प्रमाणामनुपयो

गस्तदुपपत्तिश्च किमर्थं तद्विषयं शास्त्रं तद्धि प्रमाणमेव परमार्थानुमानात्मकं हि शास्त्रम् तत्र च प्रमा

णादिषोडशपदार्थतत्वमयत्वमेव परमार्थः यत्सौगतैः पंचावयवत्वादिदूष्यते तदाग्रहमात्रं षो

डशसु च पदार्थेषु निरूप्यमानेषु सम्यक् प्रतिपाद्यं परः प्रतिपद्यते हिताहितप्राप्तिपरिहारयोरिति वादि

नाचंग्रथेन परस्य किं प्रयोजनं तद्धि परस्य प्रतिपत्तिः सा च परार्थानुमानात् तत्र च प्रतिज्ञादेरुपयोगः इति तत्स

विशर्षपरप्रतिपत्तिकारि परमार्थतः सकलमेव शास्त्रं परार्थानुमानमागमश्चेति रिक्तं न्यायनिर्माणवेय

र्थ्यात्तत्पादेन निरूपितमित्यत्रापि सर्वोक्तमेव किं तु मोहवशादिति स्मारयितुमाह ॥ अप्रवर्तितपू

र्वोत्र केवलं मूढतावशात् शक्तिप्रकाशेनेशादिव्यवहारः प्रवर्त्यते ॥ इह परमेश्वरस्येदमेव पर

मानंत्वं यदस्मादृशप्रमातृपशुदशाविशेषासंभाव्यमानातिदुष्करवस्तुसंपादनं नाम स्वतन्त्र्यं किमतिदु

ष्करं भविष्यति यत्प्रकाशात्मसंविदि तत्ताद्रूप्ये एव प्रकाशमाने प्रकाशान्निमेषितावभासः प्रकाशमा

नः तस्मात्परमेश्वरस्येदं तत्परं स्वातंत्र्यं यदघटमानघटनापञ्चकूपतावभासनं नाम अयं हर्षशास्त्रस्यानंत

ई॰ प्र॰ ९८

68

द्वारेण च यथा स्वोल्लासनमपि सैषा भगवतो मायाशक्तिरुच्यते यथोक्तं मायाविमोहिनी नामेति
तदेवंभूतान्मायाशक्तिरूपात्स्वातंत्र्यादायामच्छन्नाविनष्टपूर्वचेतनात्मात्महतिनश्चयात्मस्पन्दोदयस्फु
टस्फुरितविश्वभावनिर्भरात्मनः शरीरत्वस्यस्मृत्यादिशक्त्यात्मनः शरीरत्वस्यस्मृत्यादिशक्त्यात्मनः
स्वात्मस्य देशकालसंकोचवैकल्यादयन्नसिद्धवैभवनित्यतायमस्य च प्रकाशमानस्यापि यदप्र
काशमानतयाभिमननं तस्यावशात्सामर्थ्यात्स्वैर्येयान प्रवर्तितः समनंतरश्लोकद्वयोक्तस्वरूपप्रमात
रि भगवती स्वरनादिनोक्तेनेवशरीरादिना व्यवहारो यः खल्वहमिति भाति स शरीरो विभुः स्वतंत्रो नित्यश्च।
सेवमादिरूपस्तं प्रवर्तयन्तं व्यवहारं लोकाश्चेतेन शक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियाणां प्रकाशकेन प्रसामि
त्यारूपेण व्यवहारसाधनपदार्थात्प्रमातात्मन्नाशासेण तं व्यवहारं प्रवर्तयतां तत्सामर्थ्याचरणं क्रियते
प्रवर्त्यतेइति दृष्टांतिचोकेवलमिति न तु किंचिदपूर्वं क्रियते नापि तत्तत्प्रकाशमानं प्रकाशते प्रका
शमानपदवयत्र प्रकाशते इत्यभिमननं तदपसार्यते तदपसारणमेव हि परमेश्वरतालाभो मुक्तिदः
तदनपसरणमेव संसारोभिमननसारोभिमननसारमात्रमेतःद्वयं उभयमपि चेदं भगवदिच्छयेति तमे
व एतदुक्तं भवति यथा भीतस्य भासमानेप्यात्मन्यपरिहारितोहमिति मोहात्मममानस्य मोहोपसा
र्यते कः खल्वत्र प्रसिद्धंशं वरुत्रमीदृशं मनखमिति चेत्स्व एतदस्ति भवत इति पुनः पुनरभिदधताना
वा स्पर्शं किंचनरचितं तथापशुलोकस्य भासमानेप्यात्मनि नाहमीश्वर इत्यादिमोहादभिमन्व।

तोमोहोयोस्यते योवित्तानक्रियात्मातंत्रयुक्तः सर्वेश्वरोयथा सिद्धांतशास्त्रादिषुप्रसिद्धः तथाचतन्मि
तियदिवायस्मिन्नदायतं सतत्रेश्वरो राजेव स्वमंडलेतथाचतन्नयि विश्वमिति स्वरतो व्यवहारो नामव निमि
त्तकरइतिव्याप्तिः यत्तत्वलयह्लग्नंभाति तत्तेन शरीरानिधानमिव मणिमिः तल्लग्नंच विश्वमिति यस्य
यदंतर्वर्तिभाति सतावति व्यापकः समग्रेश्वमणिषुपि च स विद्धेपे धरादिसदाशिवांतेशास्त्रप्रक्रि
योक्तं विश्वमिति यस्मिन्स्थिते यद्ददेति लीयतेच तत्सर्वापराभागव्यापि यथा भूमावंकुरः तथाचतन्वि
प्रकाशरूपे विश्वमिति एवमन्येपि धर्माः महेश्वरशिवागमादिसिद्धायोज्याः ॥ तदेवं व्यापोहितेव्यामो
हेस्थितेपि तत्संस्कारमात्रविध्वस्ते शरीरादौ वनात्मताभिमानपरः सदेवात्मताभिमाने चिदादौ च।
प्रकाशमानएव वनात्मताभिमाने त्यातेंद्रजालतत्त्वस्य पश्यतोपींद्रजालं यथा न तत्त्वतो व्यामोहः तथा
प्रत्यभिज्ञातात्मस्वरूपस्य ततो निःह्ते प्राणप्रापितपर्यंते देहे परमेश्वरतैवाऽभ्यासभावनाबलेन
तशिववशासनोपदिष्टेन देहचदादावेव परमेश्वरतासमावेशमभिनिविशपश्यत इहैव शरीरे पारमे
श्वर्यांशधर्मोद्गमः नत्तवत्ततः शरीरादेहत्वस्येव संकोचप्राणस्य गलने यथास्थित विश्वात्मकतापत्तेः
यस्यतव्यवहारसाधने हेतकलापेष्वसिद्धताभिमानत्वस्य तत्रापि व्यवहारसाधनैरेव व्यामोहोपसार्यः
यस्यतत्सर्वथा नापसरति तत्रेश्वरशक्तिबलान्मूर्छैव तस्यापि कर्णपथगमनात्संस्कारपाकेनावश्यं
कदाचित्तद्विश्वात्मैव स्वरूपलाभः तदेवं कर्तरीत्यादि श्लोकद्वयेन यदुक्तं तदेव विश्वे चिन्नेत्यादिश्लो।

ई॰
प्र॰
९९

कत्रयेणोपसंहृत्य पुनर्निरूपितं एवंभूतं तावत्प्रमाणं तदेवंभूते भगवति कथमुपपद्यतां ततश्च निर्वा
हितमिति शिवम् ७ आदितः ४२ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञानसूत्रविम
र्शिन्यां क्रियाधिकारे आनन्तर्यफलमेयनिरूपणं नाम प्रथममाह्निकम् १ भावनाभासयन्कर्ता निर्मले
स्वात्मदर्पणे कार्यकारणभावं च यश्चित्रं तं नमः शिवम् क्रियाशक्तिस्फारप्रायसंबन्धाभिधानप्र
संगात्ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तत्त्वं प्रसाध्य कार्यकारणभावस्य तत्त्वं प्रसाधयितुं श्लोकैकविंशत्याह्निका
न्तरमारभ्यते एष चेत्यादि एवमित्येव हेतुता कर्तृता क्रियेभ्यन्ते तत्र श्लोकेन स्वमते कर्तृकर्मभाव एव का
र्यकारणभाव इत्युपपाद्यते ततः श्लोकत्रयेण जडस्य कारणत्वं पराक्रियते ततः श्लोकषट्केन चेत
नस्यैव कर्तृतारूपा कारणता प्रसाध्यते ततः प्रसंगादनुमाने नियतिशक्तिरवशेषोपजीवेति श्लोक
त्रयेणोच्यते सौगतोक्तः कार्यकारणभावः पारमार्थ्योऽप्यसम्मत्वमेवावलंबते नो चेन्न किंचिदिति त्रि
भिः श्लोकैः साङ्ख्योपदर्शितोऽपि कार्यकारणभावो नोपपद्यते यद्यसत्कार्यं चेतनस्य कर्तृत्वं नाङ्गीक्रि
यत इति त्रिभिः चेतनस्याप्यनीश्वरतायां नैतद्घटत इति द्वाभ्यामिति संक्षेपार्थः ग्रंथार्थस्तु व्याख्या
यते ॥ एवं क्रियाशक्तिस्वभावेन प्रमातैकरूपता भगवति व्यवहर्तव्या प्रसाध्य कर्तृरूपतापि
तत एवायत्तसिद्धेति दर्शयितुमाह ॥ एष चानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् भावा
निच्छावशादेषा क्रिया निर्मातृतास्य सा ॥ चोवधारणे एष एव शुराणः प्रमा ।

तान्भावानाभासितवर्श्वानाभासमानानाभासयति अविच्छिन्नेन प्रबंधेन कथमिच्छाया ईश्वरस्य भि
न्नाया अविकल्परूपाया अक्रमाया वशेन सामर्थ्येन क्रमास्ते भावाः स्थिता आह अनंतशक्तित्वादिति
विश्वेश्वरि भावास्तस्य वशक्तिरूपेणा स्वरूपात्मत्वेन स्थिता इत्यक्रमेणामि न आऽत्मतस्यस्मैयत्र यदेतदाभा
सनं मायाविच्छासा क्रियास्य भगवतो निर्मातं १ ननु बीजादंकुरश्चाद्भवन् दृश्यते न चात्र कश्चिच्चेत
नोनुप्रविशन् दृष्टस्तत्कथमेतदुक्तमित्याशंक्याह ॥ जडस्य तु न सा शक्तिः सत्ता यदसतः सतः कर्तृ
कर्मत्वतत्त्वैव कार्यकारणता ततः ॥ जडस्य बीजस्यैवंभूतं सामर्थ्यं नास्ति यदसद्रूपं सद्रूपं वांकुरं प
रिदृश्यमानसत्ताकं तं करोति बीजादंकुरो जायत इति हि नांकुरस्य महिमा कथं बीजस्य तत्रांकुरादन्य
त्वात् यस्मादेवं तस्मात्कार्यक्रियाशक्तावभासमाने कर्मैवेति कर्तृत्वेनैवाविष्कृतं कार्यते नेन कर्त्ता
तत्सामर्थ्याचरणेनेति कारणमपि कर्त्तरि चेतन एव विश्राम्यति असतः सतश्च स्वरूपस्य सतश्च स्वार्थः
वार्थो वाजगर्भीकृतः असतोंकुरस्य सतो वा बीजस्येति अंकुरस्य सतो सतो वस्यैव वा २ ननु जडस्य क
थमेषा शक्तिर्न भवतीत्याह ॥ यदसत्तदसद्युक्ता नासतः सत्स्वरूपता सतोपि न पुनः सत्तालाभेना
र्थः सदा कार्यं न सत्ता संभाव्यत उभयात्मकमनुभयात्मकमपि निर्वाच्यमिति तत्सर्वाचैव विरुध्यते
तत्किमनेन यद्यसत्तदसत्तर्हि तस्यासद्रूपतैव परमार्थ इति कथं सत्स्वरूप विरुद्धं स… मभ्युपगच्छेत्
न हि पादपतनशतैरपि नीलमात्मनि पीतिमानं दृश्यते अथ सत्त्वेव यदसत्तर्हि मस्त्वसदुपयाच्यते दंडचक्र

स्त्वात् अभिव्यक्तिविषयत्वस्फुटत्वादयोपि सदसद्रूपतयाविंत्याः नन्वेवं तत्साम्यतां नैतदपि यु
क्तमित्याह ॥ अथ चोच्यते कार्यकारणतालोके तदवश्यसमर्थ्योयमर्थ इति यावत् तत्र श्रेयम
पपद्यते इति दर्शयति ॥ सांतर्विपरिवर्तिनः अर्थेंद्रियवेद्यत्वं तस्य कस्यापि शक्तितः ॥ अंतःका
रणदयेंतर्मनोगोचरत्वात् सर्वमपि स्वसंविदेकात्मतया विचित्रत्वेन विश्वस्याभेदात्मना परिवर्तमा
नस्य स्पंदने तस्फुरतो यदंतःकरणबहिष्करणद्वयवेद्यत्वमाभासते पश्चैव साकार्यकारणता अ
यन्त्रणमुपलक्षणं यस्य यावतिष्ठणोर्थक्रियासमाप्तिरितियावत् सर्वोदीनामंतःकरणैकवेद्यतापा
दनमेव निर्माणेन चक्षुर्भकारेखाणावर्षष्टकाद्युद्दिश्य सदेहप्रायेतदेतन्नियतं तस्यापि जडत्वात् ततः
संविदेव विश्वमात्मनि भासयति शक्तिवैचित्र्यात् तस्य कस्यापीति शर्वस्य कस्याचिंत्यापर्यंतयोग्य
महिम्न इत्यर्थः नचवाच्यमर्थेंद्रियवेद्यत्वमपि सदसदेवनियतोयमत्र परमार्थः यथा दर्पणे तदंभ
कारनिवर्त्यमानघटादिप्रतिबिंबे दर्पणस्यैव तथा वभासनमहिमा तथा स्वप्नदर्शने संविदस्तथापित
न्महिम्नैवैतेनेदं बहिःस्फुटरूपं क्रियते इत्यभिमानउल्लसति एवं संविन्महिम्नाऽतंभकृतिदंडचक्रादीय
होवस्थितेतन्महिम्नैवाभिमानोजायते यथा मयेदं कृतमनेनेदं कृतं ममहृदये स्फुरितमस्य हृदये
स्फुरितमिति तत्र जडस्यमृदादेः हेतुः पैतोभिमान इति संवित्स्वभावे कार्यत्वं व्यवस्थाप्यते नत्वभाव
रूपमेवास्य भासमानतां किंत्वर्थेंद्रियवेद्यत्वेन उक्तमत्र सत्त्वे स्फुटमर्थक्रियात्मं रूपमनेनोक्त।

मितिकोविरोधः ४ अनेनचविचारेणप्रकृतकृतमपिक्रियास्वरूपंसिद्धंभवतीतिदर्शयति एवमेका
क्रियासैषासक्रमांतर्बहिःस्थितिः एकस्यैवोभयाकारसहिष्णोरुपपादिता ॥ सैषेति यस्याःस्वरूपा
तश्चाश्रयतश्चानोपपद्यतइत्युपालंभःकृतःसाउपपन्नास्थापिता यतः संविद्रूपादंतरात्मभूताद्वि
यगोचरतयाबहिष्कार्यंततयास्थितिराभासतारूपात्ततएववेद्यात्मककर्मणोलिङ्गेनसक्रमाताव
दुपपन्नाकर्तृकर्मैकाश्रतादात्म्याच्चैका सचैकश्चाश्रयःसंविद्रूपत्वेनस्वच्छत्वस्वतंत्रत्वाभ्यामुभयमप्यं
तर्बहीरूपंसहतेइति ५ ननुभवतुघटादावेवंयत्रतुबीजांकुरादौचेतनत्वाननुप्रवेशोनदृश्यतेतत्रक
थंबीजस्यैवांकुराकार्येनभवतीत्याशंक्याह ॥ बहिस्तस्यैवतत्कार्यंयदंतर्यदपेक्षया प्रमातृपेक्ष
याचोक्ताद्वयीबाह्यांतरस्थितिः । मातैवकारणंतेनसचाभासद्वयस्थितौ कार्यस्यास्थितएवैकस्यक्रियो
दिता अंतराभासमानस्यतथारूपापरित्यागतेनैवबहिराभासनेनिर्माणंततश्चयदृश्यमपेक्ष्यांतरित्युक्तं
तदुक्तंतस्यैवांतरवस्तुरूपविपरीहृतिमात्रस्यबहिष्करणाद्धिभवति संविद्रूपंचप्रमातारमपेक्ष्यांतराभा
सिनोभावास्तदपेक्षयैवबाह्याभासाइतितेनैवतेषांबहिष्करणावभासनंयुक्तं ततश्चप्रमातैवकारणंभव
तिनतुजडःस्वार्थेचः यस्मात्सप्रमाताकार्यस्यांतर्बहिराभासनद्वयस्यात्रउपपत्तेः तस्मादेकस्यप्रमातुरेवनतु
कथंविजडस्योदिताप्रसाधितरूपाणिक्रियानिर्मातृताभवतीति ६ अतएवांकुरेपीष्टोनिमित्तंपर
मेश्वरः नतदस्यापिबीजादेर्हेतुतानोपपद्यते ॥ यतएवंचेतनएवनिर्मातातएवनैय्यायिकादिभि

ई॰ प्र॰ २९

71

रंकुरादौ बुद्धिमानेव परमेश्वरो हेतुत्वेनेष्टः न तु तैर्निमित्तकारणतास्यांगीकृता क्रियाविभागादिक्र
मायातपरमाण्वादिद्वारकतया समवायोकारणनिजावयवारंभपरस्परयात्ततत्र ईश्वरादस्मदा
पि बीजभूमिजलादेर्हेतुताकथिता सा तन्नोपपद्यते अकृष्टमाजडस्य हेतुत्वायोगात् ततश्चेश्वरए
व बीजभूमिजलाभाससाहित्येनांकुरात्मनाभासत इतीयानत्र परमार्थः ८ ननु परिदृष्टबीजातिव्य
तिरिक्तबुद्धिमत्कारणकल्पनेन विना किमनुपपद्यते इति परस्य चोतितं विदृणाह ॥ तथा हि कुंभकारो
मा वैश्वर्यैवव्यवस्थया तत्तन्मृदादिसंस्कारक्रमेण जनयेत् घटम् ॥ तथा हीति निदर्शनोपक्रमेण व्या
प्तिरेवं भूतेव दृष्टेति दर्शयति जडा हि तत्त्वश्चेतनप्रेरिताः कार्यं कुर्वंति मृदादयो यदि हि सन्निधिमात्रे
ण विदृयुः कुंभकारेण किमत्र कृतं स्यात् शिविकस्तूपकादि परस्परया तेजनयेति सा च कुंभकारायेतेति चे
त्सिद्धं नः साध्यं शिविकसंपादनेपि चेतनप्रेरणमपेक्षितं इति तज्जडकारणानां चेतनप्रेरणामंतरेण न क्व
चित्कार्यकारित्वं यदि हि यस्मान्मृदादीनामपि स्यादित्येकांतपक्षः ततश्च यद्वेतनेकार्यकारित्वं चेतना
पेक्षं मृदादयश्च वनथाच बीजादीति स्वभावः अचेतनकार्यकारित्वं हि कदाचित्कत्वान्निमित्तकं न चास्मद
स्य निमित्तमुपपद्यते अनुपलंभादिति चेतनप्रेरणे यदि न निमित्तीकुर्यात् व्यापकविरुद्धमस्य निमित्तकत्वप्र
सक्तेन च शुक्लं तन्मृदादावपि तत्प्रसंगादिति सिद्धा व्याप्तिः अतश्च कुंभकृद्देवतश्चेश्वरः तदेतदाह ईश्वरस्य पारा
यवस्थातयाथः स्वस्य ददंडचक्रादीनां संस्कारः मृदोमर्दनं दंडस्य भ्रमणं तंतेव च रूपपरिवर्तनमित्यादिः तदा क्रमः

शिविकस्थपकादिरूपः तेनयदुक्तंनियोगतोजनयतिनामुष्येतियोगेलिङ्गम् किंचनकथ्यतेवस्तुतः कुंभका
रोपिपरमेश्वरएवसतत्रविश्वात्मतारूपयाचावस्थयामृदादिसंस्कारापेक्षतयाप्रदर्शितनियतमभिधाननि।
जशक्तिविजृम्भातोघटंजनयेत् अन्यथाश्चेतनामृदादयःकथंकुंभकारेच्छामनुरुध्येरन् तेनवो
पिघटसंपादनेच्छांकिंनाद्रियेरन् तदेतदनुक्तमनेनैवसूत्रेणतथाहीति नन्वेवंकुंभकृतोनास्ति
कर्तृत्वमितिसमस्तोहिधर्माधर्मव्यवस्था यदिप्रत्यक्षानुमानागमयोस्तदेवमेवतयापिस्वमतेतरनिर्मा
णमध्यपवेदमपिपरमेश्वरेणैवनिर्मितंयदविचलस्तस्यकुंभकारयशोमिथ्याकर्तृत्वाभिमानःप्रति
भवत्वाथमर्णत्वाभिमानः जडहेतवोबीजभूमयश्चेतनप्रेरिताभवितुमर्हन्तिकार्यारंभकत्वाभिमा
नाः यदिपुनरीश्वरस्येच्छैवेयमादृशीतस्याभिमानमङ्गमयेदितितदानासौकर्ताकश्चित् तदिदमनु
क्तंसूत्रेणैवतथाहीति कुंभकारस्यापिमृदादिसंस्कारक्रमेण किंघटंजनयाम्यहमेतंनजनयामी।
तियएकपक्षनिश्चयायसंप्रश्नात्माविचारः सर्वेश्वरसंबंधिनएवविविधात्मस्वरूपावच्छादनतत्प्र।
काशनरूपादनवस्थानादितिसंप्रश्नेलिङ् तस्माद्वस्तुतईश्वरएवसर्वत्रकर्ताऽहंचसएवेतिनपरि
मितेकर्तापितत्सर्वत्रकर्तृत्वेस्थितावतिसर्वथाद्वयेनावस्थानत्वमितिस्थितम् ९ इष्यतेचास्यचेतन
स्यस्वातंत्र्यमेवसर्वत्रविजृंभिमासिजडानपियस्मात्सत्तामादयतिनतुजडानांवस्तुतराविष्करणे।
सामर्थ्यमितियदुक्तंतत्सर्ववादिप्रसिद्धनिदर्शनेनद्रढयति योगिनामपिमृद्बीजेविनेवेच्छा।

ई॰ प्र॰
२२

वशेनतत घटादिर्जायतेतन्नस्थिरस्यात्मक्रियाकरम् यदिदमेतन्नप्रेरितं कारणमितिप्रसिद्धंमृ
दादि यच्चतदनपेक्षंबीजादिघटादेरंकुरादेश्चजनकं तदेवयदिपरमार्थतःकारणंस्यात्तदन्वय।
तिरेकेणघटांकुरादेःकथंयोगीच्छामात्रेणजन्मस्यात् अकारणत्वप्रसंगापत्तेस्तेषांवाकार।
णतापत्ते अथोच्यते अन्यएवतेघटांकुरादयोमृद्बीजादिजन्याअन्यएवयोगीच्छादिजन्याइति
तत्रापिप्रबोधमेविमर्शाभेदान्नावद्भेदइतिपूर्वमेवोक्तं तत्रापियोगीत्वल्लप्रतिहतेच्छत्वस्यचे
च्छातादृगेवघटोभवतुयोमृदादिकृततंभसंभवमर्थक्रियाकरणंचतत्रहेतिरितितदेतदाह
तस्यतस्यस्थिरस्यार्थक्रियांतरानुबंधिनःकालांतरानुबंधिनःकालांतरानुबंधिनश्चस्वस्यात्मीय
स्यार्थक्रियाविशेषस्यकारणेहेतनच्छीलानुकृतदर्शपंचघटादिर्जायतेइति येनाहुःनोपादानंवि
नाघटाद्युत्पत्तिर्योगीतिच्छयापरमाणुमपूपन्समयतीति तेवाच्याः यदित्वन्वयव्यतिरेका
गमादिपरिदृष्टःकार्यकारणभावोयोगिष्वनविपर्येतीतिहृदयमावर्जयतिवः तत्किंपरमाणुत्र
रेणनोचेद्घटस्यकपालादिशरीरस्यास्यावयवाःतेषांनिजनिजप्रसिद्धेतरेणशालिलशोपिश्रम।
याद्भवनमसहमानंलौकिकमेवकारणमितिघटेमृद्दंडचक्रादिदेहेस्त्रीपुरुषसंयोगादिसर्वम
पेक्षंपरिदृष्टदीर्घतरकालपरिवासमितियोगीच्छयात्समनंतरोदितघटदेहादिसंभवाद्भुःसम
र्थएवचेतनएवतत्तथातथाभवति भगवान्स्त्रिभर्गोमहादेवोनियन्तृवर्तिनिलौकिकेप्रसिद्धे।

कार्यकारणभावेस्थाने ऽन्तर्डहिर्गमनमात्रप्रमाणत योगिप्रायप्रसिद्धे लोको ऽन्तरे इति न कश्चिद्विरोधः २
योऽस्य लोकएव परमार्थतत्त्वमेवक्रमाक्रमस्वरूपविश्वस्वरूपादिरूपस्य पंचकप्रपंचस्वभावप्रकाशते चे
तनो हि स्वात्मदर्पणे भावस्मृतिबिंबवदाभासयतीति सिद्धांतः यदाहस्सर्वगुरुः निरुपादानसंभार
मभित्तावेव तन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने इति ९ ननु यदि प्रसिद्धकार्यकार
णोल्लङ्घनेनापि तत्कारणजन्मकार्यविशेषतत्स्वरूपाण्येव कार्याणि जायंते भग्नास्तर्ह्यनुमानकथाः
तथा हि कथमस्मादूमत्रनियमवद्वेदितिदिस्माशंक्य प्रमाणिकतरं रमेमेस्वादात्म्यतङ्स्तनीतिति
यमनिधानमपगतेन हि निःस्वभावं वस्तु भवति नापि भिन्नस्वभावं स्वभावभेदेन भेदापर्यायश
स्तत्स्वभावद्वयभावे च निःस्वभावताप्रसंगात् एवं निर्हेतुके भिन्नहेतुके च कार्ये वाच्यमभयत्रापि
च हेतुकृतैव व्यवस्था सहेतुतत एव हि शिंशपाहेतुस्वभावाव्यभिचारिणी जाना स्वहेतुतस्वरूपतभग्न
मजननस्वभावः तदिदानीं नियतस्वलंघिनि कार्यकारणभावे सर्वमिदं विघटेत योगीच्छया हि शिं
शपापहृतस्वभावाभवेत् धूमेतहीयणं चोद्यं प्रपन्नादिस्वामर्थो योगीच्छा गीच्छोद्भुतधूमं न ज
नयेत् योगीच्छावानग्निकं धूममिति न स्यादनुमाने प्रास्तिवतलोकरस्याशंक्याह ॥ योगिनिर्मा
णताभावे प्रमाणान्तरनिश्चिते कार्यहेतुः स्वभावो वा तत एवोपमित्युलजः ॥ योगीच्छापि स
र्वथा ताहृशमेव नतु हग्निणीमयादिसंभृतहग्निकादिसामग्र्येन कथंचिद्रसवीर्यादिनाभिन्नं कार्यं।

ई॰
प्र॰
७३

73

ज्ञनयतीतियत्कथितमतएवास्मादेवहेतोः कार्यबाधमाद्यनुमाने शिंशपात्वादिस्वभावो वाहुल्लत्वा
यनुमानएवेहेतर्भवतियदिप्रमाणान्तरेण लोकप्रसिद्ध्यायोगिनिर्माणत्वस्याभावोनिश्चितोभव
तितान्मथातएवानुमानेजन्मान्तराभ्यासलोकप्रसिद्ध्यादिकमवच्योपजीव्यंसावक्ष्कतानुमानस
त्तयोर्वीजमितिचस्मर्तव्यंरावित्तुपमवृाचपातेजलिः अमेचयोक्तिकाः योगिप्रमत्तकल्पप्रमत्त
सद्भावंसमस्तवस्तुग्रहणायकल्पितवतः सांव्यवहारिकेचप्रमाणेनास्माकंभरः प्रकृतेऽस्मा।
कमीश्वररूपंतत्स्वस्वप्रकाशमेवास्मत्परेयापरोक्षयितोपदर्श्यतेरस्तुतावत्समस्तकृत् नतुस्वभावहे
तोकिमनयाचिंतया आह तत्तत्वाव्यभिचारिणः शिंशपायाउत्पत्तेर्यन्मूलंकारणंततएवसमा।
तन्मात्रानुबंधीस्वभावोजायतइतितच्चैकसामग्र्यधीनस्वरूपादेरस्तोगतिर्हेतुधर्मानुमानेनधू।
मेंधनविकारवदितिस्वाभावहेतुमाद्यः नतुचवृश्चिकादीनांकीटगोमयाद्यनेककारणकत्व
तावः दृष्टंरसवीर्यादिभेदस्तुतत्रैवसमदेतत् नयोगिजन्यत्वमवक्तिकस्यापिरसमस्यमद्यनामस्व
भावस्यतत्कथंविपर्यासंभावनानहिनीलेसदेवानीलंयोगीच्छयाभवतीतिकश्चित्प्रामाणिकः प्रती
यात् उच्यते इहद्विविधोहिस्वभावहेतुरंतर्लीनकार्यकारणभावस्तद्विपरीतश्चवक्तिमानयंपर्वतोऽग्
मत्वादितिअतिशिंशपेयंवृक्षत्वादिति तत्राद्यस्यतावत्कार्यकारणभावएवमूलमितिकिंतत्रोच्यते
अपरस्तुविचार्यते यदितावत्कृतकस्यकारणायत्तत्वंनामस्वभावः कथमत्रभवनपरिछिन्न।
७३

भवनपरिच्छिन्नभवनस्वभाववत्तानमानिमित्तस्वभावःस्यात् आभासभेदात् अभेदेत्वाभासस्यहेत
सिद्धावेवसाध्यस्यसिद्धत्वात् यदि पर व्यवहारःसाध्यतेतन्नह्ययंहेतुत्वादितिमायेनव्यवहारस्यतत्ता
मिथ्यानात्माकार्यप्रवर्त्तत्त्रैवनियतिशक्तिरंगीकृताभवतापि तस्मात्सर्वेषुस्वभावहेतुष्वाभासभेदं वि
नाव्यवहारमात्रसाधनमेवहेत्वाभासमयत्वादेवानर्थिको हेतुत्रसाध्याभासोव्याहतोनाममेषैव वार्त्ता
सामान्यानामियमेवसरणिः तस्मान्नियतिशक्त्यायतः शिंशपाभासस्यवृक्षाभासयोः पूर्वनीत्यासामाधि
करण्याभासोहेतुबलात्ततःस्वभावोयंहेतुहेतुसंभावमूलएव ततएवसामान्येनेदमर्थकंदृष्टव्यंस
र्वःस्वभावहेतुरुत्पत्तिमूलत्वादस्याभासाएवचववस्थिचसमर्थितंप्राक् ततश्चशिंशपायामेकस्यामे
वसृज्यमानायांशाखादि पदार्थांतराणामसृष्टेर्वृक्षाभासस्यसामान्यात्मनःसाध्यस्यनामापिनास्ती
तिसंभाव्यतएव यस्मात्तदेकरूपंविशिष्टंवृक्षत्वंतत्तत्वस्यशिंशपात्वमेवतत्त्वसिद्धमितिनसाध्यंकार
णायत्तमिदमिथ्याभासोपिनस्यादनित्याभासः एवमर्थक्रियाकारित्वाभावोपितत्त्वेकत्वाभासा
भावश्चेतिनियमस्यपेतत्येवसर्वेस्वभावहेतवोनामथोसेकांतएवः ११ नत्वाभासवस्तुत्ववादेस्त्वाभात
स्याग्नेरववस्तुमिमनाभातेनकथंप्रमोजन्मेतेतितन्तत्प्रश्रमादग्नेकारणस्यकथमनुमानमित्याशंकास
मर्थयितुमाह ॥ भूयस्तत्तत्क्रमात्रिकवस्त्वाभासादितो भवेत् परोक्षादपिपितेर्धूमाभासादिन्
तनम् कार्यमव्यभिचार्यस्यलिंगं एकवारंतावन्महानसेप्रत्यक्षात्तदुपलंभबलेनाग्न्याभासधूमा

ई॰
प्र॰
१४

भासयोःकार्यकारणभावोऽगृहीतःतत्रविज्ञानवादिनोदर्शनेप्रतिसंतानमन्यस्यान्यस्याभासःइति
स्वाभासयोरेवताकार्यकारणताऽगृहीतानतुसंतानांतर्गतयोस्तदीयह्मोतस्मात्संवेदनात्
ततश्चेदानीमनुमानेनभवेत्त्वसंतानेगताद्यमाभासात्किमिसर्वत्वादिप्रमात्संतानांतरनिष्ठस्या
न्याभासस्येतिनिश्चयः इहतद्दर्शनेयावत्प्रियग्रहणावस्थायांयावंतस्तत्रदेशसंभाव्यमानसंभावाःप्र
मातारस्तावतामेकोसोऽयमाभासस्त्वंवन्ह्याभासस्त्ववाद्यनयेरवतावतितेषांपरमेश्वरेणैकंनिर्मित
मितितद्युक्तंततःस्वपरसंतानविशेषणयोगेनघटाभासमात्रंवन्ह्याभासमात्रस्यकार्यमितिव्याप्तोगृ
हीतायांभूयोपिपर्वतेयोऽयमाभासःसोपिवन्ह्याभासादेवेतिव्याप्तिस्मृत्यानुमिमीतेत्रपर्वतेग्न्याभास
इतितावतिघटाभासविशेषप्रमात्रंतरैःसहैकोभूयवन्ह्याभाससामान्यांशपरोत्तरूपांशस्फुरितेविशे
षाभासांतरविविक्तैःप्रमात्रंतरैःसाकमेकोभवतीतियावत् भूयइतिव्याप्तिगृहीताऽपरापियोधू
माभासश्चादिग्रहणादन्याभासादिर्गृह्यते सोप्याभासोनूतनोऽपूर्वोनत्वयमजस्रमवदयमग्रहः
सचापिपतेरसंवेदनमानाद्वन्ह्याभासाद्दीनाभासादेरेववाभवेत् ततएवजनितंशक्नोत्यात्मनाप्यशक्तिलिङ्
मयाभासस्तेष्वेकप्रमातृष्वेकएवानेकोवेनतत्युज्यतेएवंतदिमाशयः यतश्चमसएकोपिपतिभाववा
न्ह्याभासोऽयमकारणंततोऽयमाभासोऽस्यैवाग्न्याभासस्याव्यभिचरितंकार्यलिंगंयोगिकृतनवाभावेनिश्चि
तेसतीति तस्मात्कार्यानुमीयतेयतःपरोत्तोस्मावपिपतितादेव ॥ नन्वेवंगोपालघटिकोतरा

लचिरोषितनिर्गतादपिधूमाभासाद्वह्न्याभासानुमानमित्याशंक्याह ॥ अन्यथमात्तगात् तदाभा
सत्वदाभासादेवतत्सिद्धेः परः ॥ ततोन्यतनादन्योयोधूमाभासः सधूमाभासादेवप्रमात्रैतरा
वर्तिनोपिपतिरूपात्परोक्षादितितथाभूताद्धूमाभासात्कथमकारणभूतोवह्न्याभासोनुमीयता
मित्यभिप्रायशेषः कुशलाभ्यलत्तयैवविवेकं अस्यार्थस्यानुमानिबद्धतराव्यवहारोपयोगिनोय
त्नेनयुक्तिनिःकार्यत्वाशयेनवृत्तनमितियदेवसूचितंतदेवव्यवच्छेद्यद्वारेणस्फुटीकृतं ॥१२॥ ननुचे
वंधूमाभासोवह्न्याभासादितिसंगीकृतंचेन्नहिचेतनस्येवकर्तृत्वमितितिसिद्धान्ते तत्कथं तथाहिवीजा
दस्कंकुरोभवतीतियदेतः दृष्टंप्रमाणैरेवदेवतत्कथमनादरास्पदमित्याशंक्याह ॥ अस्मिन्सतीद
मस्तीतिकार्यकारणतापिया साप्यपेक्षाविहीनानांजडानांनोपपद्यते ॥ एकएवभावस्तावद्भा
कार्यकारणभावः भावद्वयमपिचनयुगपद्भाविकार्यकारणरूपंघटपटवत् क्रमभाव्यपिनानियत
क्रमकंनीलपीताद्दिवानवत् नियतक्रमकत्वेपिनसर्वभाविकार्यमन्तरभाविचकारणमित्येवंनिय
तसर्वभावंकारणंनियतपरभाविचकार्यमितिपरस्तावन्मतं तत्रस्वरूपादधिकावेत्सर्वतापरा
तावतद्भावद्वयमात्रंसचसचेतिवार्थोपिवानकश्चिन्नव्याप्यपेक्षारूपत्वात् समस्तस्येवहिस्यात् अथ
सर्वतानामप्रयोजकसमाकलत्वंपरतावप्रयोजसमाकलत्वं तर्हिवीजस्यांकुरप्रयोजकीभूतांकुरविश्व
तोंकुरोतभीवमान्मानयतिशंकुराभावेप्रयोक्तृत्वमात्रंस्यात् तदपिनकिंचिदपेक्षावानाम्सएवं

प्रयोज्यसमवायेपिवक्तव्यं नकेवलंभावमात्रमेवकार्यकारितेत्यादयःपक्षाःप्रोपपन्नाःयावदस्मिन्मती।
तिभ्रतविभक्तासमस्यप्रयोजकसमवायकत्वमिदमस्तीतिभाव्यमानविभक्तप्रयोज्यसमवायकत्वमि
त्येवंरूपापियाकार्यकारणतासापिनोपपद्यतेप्रमाणेननसंभवतिजडानांअमीषामपेक्षास्वत्र
जीवितेसावजडानांनसंभवति ५ कथमितिचेदुच्यते ॥ नहिस्वात्मैकनिष्ठानामनुसंधानवर्जितानां
सदसमयापेक्षैवसमर्थ्यर्थःप्रकल्पते ॥ जडाःकिलात्मोऽस्वरूपमनुसंधातुमसमर्थाभिन्नवः अमीषामनुसंधा
नरूपत्वंजडविरुद्धेनचेतनेनव्याप्तं अनुसंधानेचापेक्षाचेतनस्वरूपमेवममवायतस्मात्पचरिताततोनुसंधानवि
हीनत्वाज्जडोभावःस्वात्ममात्रविश्रान्तिसंतोषसंकुचितशरीरःकथंपरत्रप्रसरेत् ततश्चयदिबीजंसहक
रोसमवायापिविपर्ययउभयमपिवासापेक्षंदिवासदयापेक्षसोपाख्यमनिरुपाख्येद्वयमपिवासोपाख्ये
निरुपाख्येवानयापिप्रातिपदिकार्थमात्रंधर्मान्तरेणसमन्वयादिनाप्यनालिङ्गितमवतिष्ठते।
नस्वसमस्तस्यधर्मस्यापेक्षारूपत्वेनचेतनविश्रान्तत्वात् १५ तस्मादचेतनेषुनापेक्षोपप
द्यते ॥ अतएवविभक्त्यर्थःसमवायेकसमन्वयः क्रियाकारकभावाख्योयुक्तोभावस
मन्वयः ॥ सप्तमीरूपायाविभक्तेरन्यस्यापिवायोर्थःक्रियाकारकभावलक्षणःसप
वतावद्भावानांसमन्वयोनामसंबन्धःकश्चित् सचयदिस्वतंत्रेचिद्रूपेभावद्वयेविश्राम्यति
तदोपपद्यतेयथानतत्कथंचित् तथाहिविकल्पेनाप्यसौव्यवक्रियमाणोनवस्तुनिष्ठतयोपपद्यते

वस्त्वन्तरस्मरणाद्यायो हि विकल्पोऽनुभवानुसारितयैव भवति स चेह नास्ति वस्त्वप्रमितेन वस्त्वनुसारी स्वभावो
वस्तु च स्वात्मनिष्ठमित्युक्तं तस्माद्बीजेऽस्त्यंकुरो वक्तुमतिथ्यमर्हति च स्वतंत्रचिद्रूपप्रमातृविश्रांतत्वे
सर्वमेतद्युज्यते नान्यथेति ९ ननु प्रयोज्यप्रयोजकस्वभावकर्तृलक्षणापेक्षाया दृश्यात्मैकनिष्ठत्वे
नोपपद्यते तर्हि कार्यकारणयोस्तादात्म्यवादिनां संबन्धो नाम तत्संभवत्येव न किं तु स्वतन्त्रस्य विजृंभात्म
ककर्तृत्वादसमर्थनेनेत्याशंक्याह ॥ परस्परस्वभावत्वे कार्यकारणयोरपि एकत्वमेव भेदे हि नैवा
न्योन्यस्वरूपता ॥ यदि बीजस्यांकुरः स्वभावस्तर्ह्यंकुर एव न बीजं स्यात् किंचिद्विपर्ययो वा स्यादिति
किं कारणं किं वा कार्यं अथान्यद्बीजमंकुरोऽन्यस्तर्हि न परस्परात्मकत्वं भेदाभेदौ ह्येकदेशविषयौ
विरुद्धावेव ९ नन्वेकमपि बीजमंकुरादिविचित्रस्वभावं तद्दीर्घदीर्घपरामर्शशालिभिः स्वोता
वद्विच्छिन्नस्वरूपमेव निर्वाप्यं प्रमेयत्वमश्यते तथा च बककगतं बीजमिति परामृश्यमेवांकुरो भवति न बकत्र वि
न्नतसंकुरात्मनावर्तते ऽंकुरीभूतमयमयमंकुरस्तदित्येवं प्रधानं महदादिधरान्तीभूतं यावदिदानीन्
तमनंतसर्गप्रलयपरम्परात्मतां प्राप्तमिति विततग्राहिणी प्रतीतिर्भागाभिनिवेशवशान्न कार्यकारण
तापरिकल्पनं तत्स्वैव भावस्य विश्रामनपायमित्याशंक्याह ॥ एकात्मनो विभेदश्च क्रिया कालक्रमा
नुगा तथास्यात्मकर्तृत्वे नैवं न घापरिणामतया ॥ इह दीर्घदर्शिनां प्रमातॄणामनुगमात्मतत्प्रमा
णमूलां प्रत्यभिज्ञामाश्रित्य तदेवं स्थावरङ्खेमोहस्यास्यानंतप्रकारवैचित्र्यस्यावलंबनेन विषयीभूतामिति

ई॰ प्र॰ २ ३५

75/2

समर्थ्यते तत्र प्रत्यभिज्ञानबलेन यदेकात्मकमेव स्वभावं तस्य यो भेदो मासमरूपतेयमेव सा क्रियोच्यते
यतः काललक्षणेन क्रमेणानुगतानेकमात्मस्वभावानुगपन्नभांतिश्च र्वापरीभूतद्रूपतैव क्रियोच्य
ते यत एवं क्रिया तथेति तेन प्रकारेण प्रधानादेः क्रियाविशेषलक्षणेन कर्तृत्वैव स्यान्न तत्र युक्तं क
रणानामात्रेयतो ध्येतो स्तथेति तेन तेन महदादिप्रकारेण सततमेव क्रमिकोनयाभासनरूपां
परिणामलक्षणां क्रियामाविशतः परिणमता किंचिद्रूपं परित्यज्य तत्स्थायावस्थमनुवर्तयितव्यं
चव्यवस्थाप्य निर्वर्त्यमानत्वतीयत्रूपप्रकृताप्रधानादेस्तथाहेतुभूतया ८ ननु प्रधानस्य परिणाम
क्रियायां कर्तृरूपमियता समर्थितमिति को दोषो नहि पुरुषवदस्याकर्तृत्वमिष्यत इत्याशंक्याह
नच युक्तं जडस्यैवं भेदाभेदविरोधतः आभासभेदादेकत्र चिदात्मनि तु युज्यते ॥ एवमित्यभिन्नरूप
स्य धर्मिणः सततप्रवहद्रूपतया धर्मभेदसंभेदस्यात्मलक्षणं परिणामनक्रियाकर्तृकत्वं यदुक्तं तत्प्रधा
नादेर्न युक्तं जडत्वात् जडो हि नाम परिनिष्ठितस्वभावः प्रमेयपदपतितः स च रूपभेदाद्भिन्नो व्यवस्था
पनीयो नीलपीतादिवदेकस्वभावत्वाच्चाभिन्नो नीलवत् न तु स एव स्वभावो भिन्नश्चाभिन्नश्च भवितु
मर्हति विधिनिषेधयोरेकत्रैकदाविरोधात् कश्चित्स्वभावो भिन्नः कश्चिदभिन्न इति चेत् द्वौ तर्हि
तौ स्वभावावेकस्य भावस्य भवेतां नचैवं युक्तं भेदाभेदव्यवस्थेयं वस्तुच्छिन्ना सर्वव्यवस्थितिस्स्याया
त् एवं जडस्येदमिति परिनिष्ठिताभासयता सर्वतः परिच्छिन्नरूपत्वेन प्रमेयपदपतितस्य नायं स्व।

भावभेदप्रकाशकत्वेनास्योपपद्यते यत्त्वस्मिन्यदस्यापतितं न भवति किंचिद्रूपतया प्रकाशपरमार्थरूपं विद
कस्वभावं स्वच्छेव तत्र भेदाभेदरूपतोपपद्यते अनुभवादेव स्वच्छादर्शादेः स्वं हि तत्स्वभावस्यैव पर्दतमस्त।
ज्ञात्रादिरूपसहस्रसंभिन्नेव प्रकाश उपपद्यते न चाऽयं तावद्घटादि यथा शक्ति केवलं चंद्रस्वरूपतिरोधानेन
वर्त्तते तथा दर्पणे पर्वतादिर्दर्पणस्य हि तथावभासे दर्पणत्वेन स्वरूपता नोन्मीलति निर्मलोपमस्तु कश्चि
यं दर्पणस्याभिधानात् न हि पर्वतो बाह्यस्तत्र संक्रामति स्वदेशत्यागप्रसंगादस्य न चास्पृष्टेऽसौ भा
ति दर्पणे तद्वभासप्रसंगात् न च मध्ये निविडकठिनस्य प्रतिघस्वभावस्य तत्र प्रवेशसंभावनाभा
वात् न च तन्निपतनोच्छलितप्रभापाहृताभाभ्यां तदाभासमयूरताः पर्वतमेव स्पृशंतीति प्रतिबिंबयोरुभयोरपि
पर्वतपार्श्वगतदर्पणावभासस्यावलोकनात् तस्मान्निर्मलतामाहात्म्यमेतत् यदनंतावभाससंभेद
श्चैकता च गिरिशिखरोपर्वतिन श्चैकत्वेव बोधे नगरगतपदार्थसहस्राभासः इति चिद्रूपस्यैव कर्तृ
त्वमुपपन्नमभिन्नस्यैव भेदावेशसहिष्णुत्वेन क्रियाशक्त्यावेशसंभवात् ९ नन्वेतावता चिता
नमेव ब्रह्मरूपमिमां विश्वरूपतां वैचित्र्यीं परिगृह्णातीति किमीश्वरतापरिकल्पनयेत्याशंक्याह । वास्त
वे पि चिदेकत्वे तस्मात् आभासभिन्नयोः चिकीर्षालक्षणैकतनपरामर्शं विना क्रिया चिद्रूपस्यैकत्वं यदि।
वास्तवं भेदः पुनरयमभियोपस्वादिस्पृच्यते तदाकस्माद्यमविद्योपप्लवशतिन संगच्छते ब्रह्मणो
हि विद्यैकरूपस्य कथमविद्यारूपता न चान्यः कश्चिदस्ति वस्तुतो जीवादिर्यस्याविद्या भवेत् अनिर्वाच्य

ई॰ प्र॰ १८

76

यमविद्येति चेत्कस्मान्निर्वाच्येति न विघ्नः स्वरूपेण च भाति न च निर्वाच्येति किमेतद्युक्त्या नोपपद्यते इति चेत्
संवेदनतिरस्कारिणी काचिल्लब्धशक्तिर्नाम स्वनुपपत्तिश्च भासमानस्य कास्या भविष्यति सद्रूपमेव ब्रा
ह्मणः भिन्नं च कास्य विकल्पके विकल्पबलान्न भेदोयमिति चेत्कस्यायं विकल्पनव्यापारो नाम ब्रह्म
णश्चेद्विद्यायोगः न चान्योस्ति स्वविकल्पकं च सत्यं विकल्पकमसत्यमिति कुतो विभागः भासमा
नत्वस्याविशेषात् भासमानोपि भेदो बाधित इति चेदभेदोप्येवं भेदभासमानेन तस्य बाधनात् वि
परीतसंवेदनोदयप्रवर्त्तिर्बाधो नान्यः कश्चित् बाधोपि च भासमानत्वादेव सन्नासत इति भेदोपि भा
समानः कथमविद्याभासनमवधीर्यागमैकप्रमाणकोयमभेद इति चेदागमोपि भेदात्मकप्रपञ्चान्तर्
भूतः प्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागश्चेति न किञ्चिदेतत् तस्माद्वास्तवं चिदेकत्वमभ्युपगम्यापि त
स्य कर्तृत्वलक्षणा भिन्नरूपसमावेशात्मिका क्रिया नोपपद्यते परामर्शलक्षणात्स्वातंत्र्यं यदि भवति
तदोपपद्यते सर्वं परामर्शो हि चिकीर्षारूपेच्छा तस्याश्च सर्वमन्तर्भूतं निर्मातव्यमभेदकल्पेनास्ते इत्युक्तं
स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येत्यत्र तेन स्वात्मरूपमेव विश्वं स्वस्वरूपं प्रकाशात्मता परमात्मसंपुटितप्रकाशाभेदस्यैव स
त्प्रकाशपरमार्थेनैव भेदेन प्रकाशा इति महेश्वर इति तदेवास्यातिदुर्घटकारित्वलक्षणं स्वातंत्र्यमैश्वर्यमुच्यते आभा
सभिन्नयोरिति क्रियापेक्षा संबन्धसामान्ये षष्ठी पश्चाद्यथोचितं विभज्यते आभासेन भिन्नो जडः जडाभासो जडो ह
टादिः कर्मरूपः चिदाभासः कर्तृरूप इति तयोः क्रियैकस्य क्रियमाणत्वमपरस्य कर्तृत्वं न भवेत् चिकीर्षारूपेणानि

मीतत्स्वभाववर्गाभेदपरामर्शनाविनायंकाचासौक्रियाकथंभिन्नयोःस्वभावभूताभवेत्कार्यकारण
ताप्रसक्तावात् कर्तृकर्मणोश्चैककारकांतराण्यपिनेककर्तृकतानुप्रवेशीनिपरमार्थतोन्यथा।
करणादौभिन्नेकारकजातेकथमभिन्नाभासायदिवाभासेनयौभिन्नौजडचेतनौतयोर्याचिकीर्षाप्र
कस्यैषामानतापरस्यैषितातत्स्वभावत्वमेकपरामर्शंविनेति यद्वाभासभिन्नयोरहमिदमिति
यःपरामर्शएकविश्रांतिरूपश्चिकीर्षात्मानंविनेति आभासभिन्नयोरेकपरामर्शंविनाचिकीर्षा।
लक्षणाकथंक्रियेतिवाएवंक्रियांवाचिकीर्षांवापरामर्शंवाप्रत्यवशीनित्यसापेक्षत्वात्स्मात्सः
२० एतदुपसंहरति ॥ इत्थंतथाघटपटाद्याभासजगदात्मना तिष्ठासोरेवमिच्छैवहे तुनाक
र्तृताक्रिया ॥ यतोनजडस्यकारणतानकर्तृतातथानीश्वरस्याचेतनस्यापीत्यनेनहेतुप्रकारेणोद
जातेयएवतथाचिकीर्षुस्तस्यैवसाचिकीर्षाबहिष्पर्यंततत्तदाभासाक्रियेत्यभिधीयते सैवचकर्तृतात
देवहेतृत्वेनान्यत्किंचित् तेनघटात्तिष्ठतीत्ययमर्थः घटात्मनातिष्ठासुःस्वातंत्र्यात्स्यानमभ्युपगा।
च्छन्ततद्रूपमसहमानोयोमहेश्वरःप्रकाशस्सतिष्ठतीतिघटघटाद्याभासरूपंयत्किलजगत्तदा
त्मनायत्नस्थेतितेनतेनतज्जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारान्तर्भेदक्रियासहस्ररूपेणायःस्यान्न।
मिच्छुःसततंस्तस्यैवेवमितिविचित्ररूपेच्छासैवक्रियेतिसंबंधः तेनमहेश्वरएवभगवान्विश्वक
र्तेतिशिवम् २१ इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यांक्रिया

ई॰ प्र॰
११
77

धिकारे कार्यकारणतत्त्वनिरूपणं चतुर्थमाह्निकम् ४ संपूर्णश्चायं क्रियाधिकारो द्वितीयो विमर्शः २
येषामप्यसर्वागमसिद्धसंघः पूर्णत्वमभ्येति कृतार्थतां च तेनैमहेशाभवतत्त्वचिंतारत्नौघसारं परमाग
माधिम् ॥ श्रीमत्सदाशिवोद्धारं धारं भंव सधातके यदंतर्भाति तत्त्वानां शक्तं तं संस्तुमः शिवं
एवमधिकारद्वयेन ज्ञानक्रियास्वरूपं वितत्य निर्णीतं अथेदं वक्तव्यं क्रिया नाम विश्वपदार्थावभास
नलक्षणेत्युक्तं समनंतरमेव के च ते विश्वपदार्था इति तद्यथाभासस्वरूपा एव जडचेतनलक्षणाः पदार्थ
स्ते च कियता रूपेण संगृह्यंते तेन हि प्रमत्वं मायाप्रमातुः सर्वत्र क्रमते अनुमानमप्येवं न हि यदिदं तत्ति
तत्र तत्र लिंगव्याप्तिग्रहणे संभवः आगमस्य परिछिन्नप्रकाशात्मकमाहेश्वरविमर्शपरमार्थः किं किं
न पश्येदिति तदनुसारेण पदार्थनिर्णये विश्वप्रमेयीकरणप्रतिलब्धतद्विश्वोत्तीर्णेश . मातृपद
हृदयंगमीकरणाभिप्रायेण निरूपयितुमाचार्य आगमाधिकारं तृतीयमारभते तत्र श्लोकैकदशके
न एवमंतर्बहिर्वृत्तिरित्यादिना स्थूलसूक्ष्मभेद तत्त्वसंतानागमसिद्धं शिवादिधरण्यंतमेकैकाभास
रूपात्मकं दर्शनांतरे सामान्यमिति यदुपवदृतं यस्य सामानाधिकरण्ययोगादनंतस्वलक्षणावभासन
स्वहविशेषपूर्वकः समस्तोयं शरीरभुवनादिविभवस्तं पारमेश्वरागमप्रसिद्धयुक्त्याप्यनुगतं प्रत्ये
कतत्त्वत्रयामं दर्शयतीत्याह्निकतात्पर्यं तत्राधिकारसंगतिं योजयन् सर्वपदप्रतिक्षेपेणोपसंहरं शिव
तत्त्वस्वरूपमेव दर्शयितुमाह । एवमंतर्बहिर्वृत्तिः क्रिया कालक्रमानुगा मातुरेव तदन्योन्याविमुक्ते

ज्ञानकर्मणी । एवमिति यतः परदर्शनोक्तः कार्यकारणभावो जडरूपस्य तिष्ठेन कथंचिदुपपन्नः
किंतु चिद्रूपस्यैवांतर्बहिरात्मना परप्रकाशपरमार्थेनापि विश्वात्मना तथाभासनरूपेण वर्तमानः कालक्र
ममात्तिपात्क्रियाभिधीयते तस्य प्रमातुरेव ज्ञानशक्तिवपुषो धर्मः तदिति तस्मादस्यात्ममयविश्वकल
नं क्रिया च ज्ञानं विमर्शात्प्राणितं विमर्श एव च क्रियेति न च ज्ञानशक्तिविहीनस्य क्रियायोग इति तदेत
द्वियुक्तज्ञानक्रियारूपं क्रियाद्वारेण सकलतत्त्वराशिगतस्य सृष्टिसंहारस्थितस्य सहस्रप्रतिबिंबनस्य हि स्वय
तदुपदेशभावनादिषु तथाभासमानमनाभासरूपमपि वस्तुतः शिवतत्त्वमित्युक्तं भवति १ नन्वेवं
भूतं शिवतत्त्वं चेत्तर्हि ततोनातिरिच्यमानमिदं विश्वमिति किमन्यत्तत्त्वं स्यात् एकचित्तत्त्वविश्रांतौ च
तत्त्वानां कथं क्रमो भवेद्देशकालाभेदात् ॥ किं तु तादृशोद्रेकात्सादाख्यतत्त्वमादितः बहिर्भाव
परत्वेन परतः पारमेश्वरं ॥ यद्यप्येकमेव शिवतत्त्वं तथापि तदेयमेव स्वातंत्र्यं स्वात्मनि स्वरूपभेदं ता
वत्प्रतिबिंबकल्पतया दर्शयति स्वरूपवैचित्र्यमेव देशकालक्रमः मूर्तिक्रियावैचित्र्यमयो ह्यसौ तत
श्चांतरीं ज्ञानरूपां यादृशां तस्या उद्रेकावभासेन सादाख्यं सदाख्योऽयं भवेद्यतः प्रभृति सदिति प्रख्योसा
दाख्यायाश्च सदाशिवशब्दरूपामाइदंवाच्यं तत्त्वं सृष्टिक्रमोपदेशादौ प्रथममभिनितं तत्सादाख्यं तत्त्वं
बहिर्भावस्य क्रियाशक्तिमयस्य परत्वे इदंतोद्रेकाभासे सति पारमेश्वरं परमेश्वरशब्दवाच्यमीश्वरतत्त्वं नाम
तत्र सादाख्यस्य पश्चादुदिताभासनं एतदुक्तं भवति इह तस्य भावस्तत्त्वमिति भिन्नानां वर्गाणां व

ई॰ प्र॰ ३८
78

गां करणानिमित्तं यदेकमविभक्तं भाति तत्तत्वं यथा गिरिहृतरुप्रभृतीनां नदीसरःसागरादीनां च पृ
थिवीरूपत्वमत्त्वयत्वं चेति ततश्च शुद्धचैतन्यवर्गो यो मंत्रमहेश्वरान्तस्तस्य प्रथमसृष्टावस्थाकमंतः
करणैकवेद्यमिवामलप्रायमुन्मीलितमात्रचित्रकल्पं यज्ञावचक्रं सदा रोचते सोन्मीलितयान्तथाभू
तमेव च कान्तिमति विवर्यापतयानस्य चैतन्यवर्गस्य तादृशीभावराशौ तयाप्रथनं नाम यद्विशेषत्वं स
सदाशिवतत्वं मंत्रेश्वरादिरूपस्य तु चैतन्यराशेः स्फुटीभूततमसमस्तदृक्क्रियाकरणसरणिसंश्रायमभाववर्गप्र
तिसंविस्पंशतिविश्वतया भाति तस्य ततनथाप्रथनमीश्वरतत्वम् यस्य सदाशिवभट्टारकस्येश्वरभट्टा
रकस्य च ध्येयोपास्यादिरूपतया ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तत्स्थः इत्थं चैवमेतयोस्तत्त्वनाम सामरस्यात्समिततं
यदाहुरेके ब्रह्मविष्णुरुद्राश्च पितरमस्मे अकिंनगणिताइति २ नामधेयान्तरमप्यत्र तत्त्वद्वये दर्शय
ति ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषोन्तः सदाशिवः ॥ यस्योन्मेषादुदयो जगत इत्यत्रेश्वरतत्वमेवोन्मे
षशब्देनोक्तं विश्वस्य हि स्फुटत्वेवास्य तत्त्वमुन्मेषणं निमेषणं तु स्फुटतापादनं श्रंतद्रूपतोद्वेचनमिति निमि
षः सदाशिवतत्वं यतो जगतः प्रलय इति शुद्धोयं स्पंदः परमेश्वरस्य साचलस्याप्यप्रस्वहवस्पोन्तरापत्तिलक्षणः किं
चिच्चलनाममतया स्फुरद्रूपत्वात् परमेश्वरस्य हि परमार्थतपताःशक्त्योयस्तया मःकाचिच्छक्तिरस्यवह्नेरव
शक्तिक्रोडीकारं कुर्वतीनिकटतादुपास्या च टस्येव्वघटनात्मिका कांचिदस्मापेक्षिणी सरूपमात्रनिष्ठा ह्यघ
टस्येव सत्तात्मिका एवं निमेषोन्मेषशक्त्योप्य सदाशिवेश्वरो तयोस्तु विशिष्टा देवतेऽपि तथा नामे ३८

अथतदधिष्ठानदेवताद्वयगतंकारणंविधातुमाह ॥ सामानाधिकरण्यंचसद्विद्याहमिदंधियोः ॥
प्रकाशस्ययदात्ममात्रविश्रमणोन्मेषोन्मेषःस्वात्मप्रकाशताविश्रान्तिलक्षणोविमर्शःसोहमित्युच्यते
यस्त्वमेषोन्मेषःसइदमितिसचस्वप्रकाशमात्रेपुनरप्युन्मेषरूपेविश्रान्त्यपरमार्थतः तत्राद्येविम
र्शेशिवतत्त्वंद्वितीयेविद्येशता मध्यमेतद्रूपेहमिदमितिसमधृततुलापुटन्यायेनयोविमर्शः स
सदाशिवनाथईश्वरभट्टारकेचेदंभावस्यामलाम्लानतोविशेषः यदुक्तं अहमितिइदमि
तिविधौ तयोर्मायाप्रमातरिपृथगधिकरणतमहमितिग्राहकमिदमितिचग्राह्यंतन्निरासेनैकस्मि
न्नेवाधिकरणेयत्संगमनंसंबंधनंस्वरूपप्रथनंतत्सतीशुद्धाविद्याऽशुद्धविद्यातोमायाप्रमातृगता
याश्चैवतत्रयदाहमित्यस्ययदधिकरणंचिन्मात्ररूपंतत्रैवेदंसंसमन्तासरतितदातस्यास्फुटता
सदाशिवताहमिदमिति इदमहमितित्विदमित्यंशेस्फुटीभूतेधिकरणेयदाहमंशविमर्शोनिविं
शतितदेश्वरतेतिविभागः ३ ननुकस्मादियंशुद्धाविद्येत्याह ॥ इदंभावोपपन्नानांवेद्यभूमिमपे
युषांभावानांबोधसारत्वाद्यथावस्त्ववलोकनात् ॥ अवलोकनंप्रथनंवेदनंविद्यायथावस्तुत्वंवस्तु
तत्सारित्वंचतस्याःशुद्धिरविपरीतता वेद्यदशांबोपगतवतामंगीकृतवतामतएवेदमित्येवंभूतेनो
चितेनपरामर्शेनोपपन्नानांपरामृश्यमानानांभावानांबोधएवप्रकाशात्मासारंरूपंवस्तुप्रकाशस्वा
तन्त्र्योन्मेषविमर्शात्माहमितितदेषांयदेवपारमार्थिकंरूपंतत्रैवप्रत्यवमर्शनादहमिदमित्यस्यशुद्धवेद

तद्रूपत्वम् ४ अधिष्ठातृरूपा हि ईश्वरता द्वयात्तत्त्वस्वरूपं विभक्तमिति तद्भङ्ग्या प्रतिपादयत्यागमव्यवहारे
अपरापरत्वं भावानामनात्मत्वेनाभासनात् परतां हृत्तयाच्छादितत्वेनापरदशा हि सा । परत्वं शक्तीनाम
नन्यापेक्षत्वादहमिति अपरत्वं मन्त्रेश्वराणां तदपेक्षत्वादिदमिति अत्र च तत्त्वद्वये भावानां ध्यामलरूपाणामुभयो
शस्पर्शित्वात्परापरत्वमिति वेद्यभावनिष्ठदशातत्त्वस्वरूपात्तदवभासयितृमन्त्रेश्वरादिशुद्धप्रमातृसंवेद्य
वस्तुसामान्यात्तत्त्वमिश्रसंवेदनदशाशुद्धाविद्यातत्त्वमात्रवर्गाधिष्ठातृत्वं श्रीसदाशिवेश्वरभट्टारकरू
पतेति संक्षेपः ५ एवमेकेषां मते इदमित्याच्छादको यो भावस्तस्य यथा प्रथा नाशुद्धविद्या अन्येन मन्त्र।
तेषां सांविदं भागमाच्छादनीयस्तस्य यदवभासनं तत्तथा नाशुद्धविद्या स्याद्धि सदिदमंशः केनभा
सतो मायया तत्राभावाद्भावेवाप्ररोहप्रसंगात् अत एवेयं प्ररोहात्महिम्ना स्वयं तन्त्रं दत्ताभासयति
ततः शुद्धाभासनात्स्वविद्येति तत एवाप्ररूढमायाकलुषतावमहामायेयं श्रीरौरवादिगुरुभिरुपदि
ष्टेत्यदेतदाह ॥ भेदधीरेव भावेषु कर्तुर्बोधात्मनोऽपि या । मायाशक्त्येव सा विद्येत्यन्ये विद्येश्वरा यथा ॥
मायाप्रमातृविज्ञानाकलादिरूपेऽपि बुद्धिरहितत्वाच्चिन्मात्ररूप एव प्रमातरि कर्तरि चमत्कृतिविदेकरूपेऽपि भावेषु यद्
विद्रूपतया तत्प्रकाशनलक्षणो ह्यातंकोऽसौ शुद्धविद्या मायाशक्त्या तत्स्यावेद्यभागे भेदप्रकाशनात् न च मा
येव ग्राहकस्य चिन्मात्रभागे तावदपर्यालोचनात् येन प्रकारेण विद्येश्वरा भगवतोऽनन्तादयो वर्तन्ते तेन हि शु
द्धचिन्मात्ररूढीनाहं भावाः स्वतन्त्रा भिन्ना एवेषां पश्यन्ति यथाद्वैतवादिनो मीश्वरः एवं ग्राहकमतत्वे चेतत्व

रूपात्परमार्थरूपेग्राह्यविपर्यासेनशक्तिः शुद्धविद्याविद्येश्वराणाम् ८ योयंग्राह्यभगवतः परमशिव
स्याग्रहच्छभेदावभासनं सदाशिवेश्वरता तत्रास्फुटतेच्छाशक्तिरीश्वरस्यव्याप्रियते स्फुटत्वेज्ञान
शक्तिः प्रच्छन्नभेदेग्राह्यविपर्यासेपिग्राहकचिन्मात्रतायांविद्येश्वरेषुक्रियाशक्तिः ग्राहकग्राह्य
विपर्यासद्वयप्रच्छन्नमायाशक्तिः साचपशुप्रमातृषुग्राहकग्राह्योभयविपर्याससंस्कारेणनिद्रा
नेपियदेतद्वस्तुपरमार्थप्रथनं तत्रविद्याशक्तिव्यापारोयोगिज्ञानिप्रभृतिषुपशुप्रमातृषु तदेत
द्दर्शयति ॥ तस्यैश्वर्यप्रभावस्यपशुभावेप्रकाशिका विद्याशक्तिः पशुभावविपर्यासैकरसत्वा
त्तत्तत्पाशनीयत्वेसतिस्वतंत्रत्वेस्वपरस्पर्शनभेदेसत्यपिज्ञातेसर्वैकशक्तिबलेनयदेतद्वैश्वर्यम्
कंतस्ययाप्रकाशिकापरमेश्वरशक्तिर्यद्वशात्केचिदेवतानुकारोहस्यतदाशुलब्धोदयाःकृतिनोभ
वंतिसाविद्याशक्तिः अयमेवचश्रीषडर्धसारादिदृष्टोस्माचार्यस्यहृदयमावर्तयतिपदः श्रम्परस
गुरौ ॥ एतदपांतर्योविशेषेनचमायातत्वनिरूपणमुदाह ॥ तिरोधानकरीमायाभिधापुनः ॥
मायाशक्तिःपुनरचिद्रूपेशून्यादौप्रमातृताभिमानंप्ररूढंदधतीभावानपिचिन्मयान्भेदेनाभिमानयं
तीसर्वथैवस्वरूपंतिरोधत्तेग्राहयतेविमोहिनीहिसातिरोधानमत्रनविलयरूपंमंतव्यं यत्कृतपंच
कमध्येप्यागमेषुगण्यतेदीक्षितस्यापिहृत्मंत्रादिनिर्दग्धप्रायमपिचावरणमेव ७ तिरोधानमावर
णरूपंस्फुटयति ॥ भेदेनैकरसेभातेहंतयानात्मनीतिते शून्येबुद्धौशरीरेवामायाशक्तिर्विजृंभते

ई॰ प्र॰ ८॰

40

सुषुप्ते प्रलये नेमभावसमाधौ च तावच्छून्यसमाकाशकल्पमनात्मरूपं वेद्याभावो वितनमहमित्यात्मत्वेन
वीक्षते उन्मूलनेनिःस्मनादौ वाहमसुखिमीति प्राणो वायुकल्पः स्थावरजंगमजिघत्सामस्वप्रस्ख-
लनादौ वा प्राण एव तेजः समपहंहितः स्वच्छोदकामयकल्पा वेद्यप्रतिविंबनवती बुद्धिरिति नि-
विशते ग्रंतरहं वेद्यिदुःख्येहमिति विंतायवस्थासु शरीरमेव पृथिवीप्रायं कृशोहमित्यादि दश-
हमित्यात्मतया भाति सर्वं चैवेदं शून्यादि वस्तुतश्चिन्मात्रसारमेव मायीयैवतादवचिद्रूपतया
भासितं तथाविधमेव तत्सदहमिति संविद्रूपताभिनिवेशस्यानेकंपादितमप्रशांतजडभावमेवेति
दुष्करतमवस्तुसंपादनाप्रतीघातरूपापरमेश्वरस्य मायाशक्तिरित्येतद्विजृंभते इत्यनेन दर्शितं
वाग्रहणेन वेद्यरूपाणां स्वतथनरागादीनामहंताभिनिवेशाविनियतमसंख्यातं सूचयति ८
ननु चिद्रूपत्वादस्यात्मा यदि शून्यादिस्तदात्मतयासाव भिनिविष्यमानश्चिद्रूप एवेति सर्वं तत्र सर्व-
कर्तृत्वादिविशुद्धैश्वर्यधर्मवत्स्यादित्याशंक्याह ॥ यस्य प्रमाता शून्यादिः प्रमेये व्यतिरेकिणि । माता स
मेयः सन्कालादिकपंचकवेष्टितः ॥ स्यादैश्वर्यधर्मयोगः शून्यादेर्यद्यहमित्यभिनिविशमानोपि मा-
यतोजस्यात् तथाहि सति प्रमेयमप्यस्य नीलादिव्यतिरिक्ततया न भासेत यावता यः शून्यादिः प्रमा-
ता कथितः स यावदेव स्वरूपाव्यतिरेकाभिमते नीलादौ प्रमेये माता तावदेव स्वयमपि मेयभूत एव
सन्माता मेये हि मीयमानत्वादेव परिमितमिति तादृशादेव मेयान्तरादपयत्रव्यतिरेकं न त्वेवं विद्-

८॰

पमपरिमितत्वात् परिमितत्वं च शून्यादेरहंभावस्य यत् देवकालादिपंचकं तथा हि कालः क्रममासू
त्रयत्प्रमातरि विजृंभमाणस्तदनुसारेण प्रमेयेपि प्रसरति योहं कृशोभवं स स्थूलो वर्त्ते भविष्यामि स्थू
लतरश्चेत्येवमात्मानं देहरूपं क्रमवंतमिव परामृशंस्तत्स्तथाविधिना प्रमेयेपि भूतादिरूपं क्रमं प्रकाश
यति अस्य च शून्यादेर्जडस्य विद्या किंचिज्ज्ञत्वोन्मीलनरूपा बुद्धिदर्पणसंक्रांतभावराशिं नीलसुखादिं
विविनक्ति कला किंचित्कर्तृत्वोपोद्बलनमयी कार्यमुद्भावयति किंचिज्जानामि किंचित्करोमि अत्र चांश
त्वस्ये किंचिवेकस्यादिदमेव किंचिदित्यत्रार्थेभिष्वङ्गरूपः प्रमातरि देहादौ प्रमेये च गुणारोपणामयश्
च रागो व्याप्रियते न च तद्बुद्धिगतमवैराग्यमेव तदित्युक्तं हृद्रत्यादिप्रमदायां न भवेदपि रागस्तु भा
वस्येव बुद्धिधर्माष्टकेपि च दृष्टोभिष्वङ्गः अत्रैव कस्मादभिष्वङ्गरूपमयमर्थो नियत्या नियम्यते एवं का
लविद्याकलारागनियतिभिरावृतो मायया पदार्थसर्वस्वः सन्नरोपि प्रतिवितीर्णतत्सर्वस्वरा
शिमध्यगतभागमात्रपर्यवसितो यमितः प्रमाता भाति इदानीमिदं किंचिज्जानानः इदं कुर्वाणोत्र रक्तोत्र
वचयः सोहमितिपूर्वांच भिन्नविषयत्वमपि भवति कदाचित् यथा मंत्ररक्तोपि नियमायकार्यंतेर
तिपतेच प्रमातृलयतत्येवमांतीति तस्येव शक्तिरूपाः प्रतिप्रमातृभिन्ना एवं कदाचिन्न नष्टमलस्येतादृ
वीश्वरेच्छातिरिक्तं निजं किमपि जीवितमस्तीति सकृदुक्तं वदन्ते ९ यदुक्तमिदमितत्र प्रमेये ख्याति
रेकिणीमातेति तत्र तत्प्रमेयं दर्शयति ॥ त्रयोविंशतिधा मेयं यत्कारणमात्मकं तस्य विभागरूपेकं प्रा

ई॰ प्र॰ ८१

81

धानं मूलकारकम् ॥ यत्कार्यकारणरूपं त्रयोविंशतिप्रकारं यत्तत्समस्तमूलम् तं कारणं सर्वकार्यकारणवि
भागरूपं प्रधाननाम तत्सर्वमेयमिति संबंधः योगिभिस्तत्तदीघ्राप्रभृतीनां हि भूततन्मात्रकारणप्रधानवशी
कारो योगिनां सर्वमेव प्रमेयं संसारिणामप्यनुमानागमादिदिशा प्रमेयमेवेती यत्प्रमेयं कालादयस्त
प्रमेया अपि प्रमातर्येव लग्ना इति प्रमातृशक्तिसंभावनात् न प्रमेयत्वेनेहावसरे प्रमातृव्यतिरिक्तप्रमे
यप्रस्तावात्स निगणिताः वक्ष्यतो ह्यत्र योऽयं प्रमाता तापि प्रमेयप्रवृत्तस्तप्रमात्रो क्रियमाणश्चाच्छादित
प्रमेयताकरहोच्यते ९ ननु त्रयोविंशतौ किं कार्यं कारणमित्याशंक्याह ॥ त्रयोदशविधा चात्र बा
ह्यांतःकरणी बली कार्यवर्गश्च दशधा स्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः ॥ प्रमातुः सर्वकारणोपयोगश्चास्मादेव त्र
योदशकरणानि तत्र बुद्धिरध्यवसायमात्रमात्मसमावृत्तरूपा ग्राह्यग्राहकाभिमानरूपोऽहंकारः संकल्पादि
करणं मनः इत्यंतःकरणं त्रिधा बुद्धेरेवाहाय्यध्यवसायरूपायामुपयोगीनि बुद्धीन्द्रियाणि पंच श्रोत्रंत्व
क्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमिति कर्मणि उपयोगीनि पंचकर्मेन्द्रियाणि तथा हि त्यागो ग्रहणं द्वयमिति वहिर्वि
षयं वाक् पाणिः पादः इति करणानि एतदेवांतःशरीरे न क्रियते तद्वागिन्द्रियं तस्य तावत्प्रशंसा विश्रां
तिक्रियोपयोगश्चोपस्थः सर्वदेहव्यापकानि च कर्मेन्द्रियाणि अहंकारविशेषात्मकानि तेन छिन्नहस्तो बा
हुभ्यामाददानः पाणिनैवाददानेप्येवमसमत् केवलं तत्स्फुरदशक्तिर्निलामस्थानता संवायतितरूपमधिष्ठानमस्य
अनेनैवैकं करणानि त्रयोदश एवं च कार्यमपि असाधारणेनकारणेन व्यपदेशः स्थूलं कार्यं पृथिव्यापस्तेजो नभ इति एव

सूक्ष्ममेषामेवरूपंगंधोरसोरूपंस्पर्शःशब्दइति तत्रैकैकगुणमाकाशादिएकैकवृद्धगुणंवेतिदर्श
नभेदइहनविवेचितोऽनुपयोगात् तत्रस्थूलेविभक्तमहदिभागस्यानुमाकमितिस्थूलोपक्रममनकं
तत्रपृथिव्याद्याभासापवमिश्रीभूयघटादिस्थललक्षणीभूताः कर्मेंद्रियैरुपसर्पिताबुद्धींद्रियैरालोचि
तास्ततःकरणेनसंकल्पिताभिमतेनिश्चितरूपाविद्ययाविवेचिताःकालादिभिरनुरंजिताःप्रमाता
रिविश्राम्यंतीतितात्पर्यं एतच्चविस्तरतस्तत्त्वस्थानेषुतंत्रालोकसारादिषुमयानिर्णीतमितीहानुपयो
गान्नविततानिनमितिशिवं ॥ आदितः १५२ इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभि
ज्ञाविमर्शिन्यामागमाधिकारेतत्त्वनिरूपणंनामप्रथममाह्निकं ॥ एवंविदितस्वभावोपिविचित्रा
मातृकल्पनो यदन्यमंडलचक्रेयःप्रथयेत्तंस्तुमःशिवं एवंतत्त्वराशौनिर्णीतेएतदंतर्भाविनोक्रमपि
प्रमातृतयानिर्णीतव्यंप्रमातृजातंवितत्यनिर्णीतंनत्वेतन्मात्रं नामात्रेमाद्यानोविश्रामकःपरइसंते
विंशतिश्लोकैराह्निकांतरंप्रस्तूयतेतथाहिप्रमातृरवस्वरूपप्रत्यभिज्ञानंसम्यगुपदिश्यतेमहिहेय।
मुपादेयंचस्वस्वभावेविश्राम्यपरमोपादेयरूपंशिवस्वभावंस्वात्मानमभेदेनाविशंजीवन्नेवमुक्तोभव
ति तत्रश्लोकेनब्रह्मादित्रयस्वरूपं ततोपिद्वयेनहेयोपादेयप्रमातृत्वं ततस्तदुपयोगिमल
स्वरूपंतत्कृतंचप्रमातृभेदंश्लोकसप्तदशकेन द्वयेनसमावेशस्वरूपंश्लोकपंचकेनप्रमातुरेव
स्वषष्ठ्याद्यवस्थाः त्रयेणतासांहेयोपादेयविभागंनिरूपयतीत्याह्निकस्यतात्पर्यम् ॥ यं

ई॰
प्र॰
८२
82

घार्थस्तन्निरूप्यते ॥ तत्रैतन्मात्रतामात्रस्थितौ सदाशिवादिदेवतं भिन्नप्रमेयप्रसरोज्झितत्वा विमृश्य व्यवस्थितौ
तत्रेति एवंभूते स्मिन्नागमसिद्धे शुद्धानुगते च तत्त्वस्वरूपे सति यदेतत्कालादिपंचकवेष्टितप्रमातृतारू
पं तदेव यस्माच्छुद्धमपसंदन्न प्रमेयजातं भवति दृशायां संहाराख्यायां तस्मात्मयि शासने तात्वं तद्
शासंपादनेन सोपानकलोकस्य तद्दशादानेन तद्दशाध्यानावेशसमापत्त्या स्वाभिन्न
त्वसंपादनेन च भजमानो भट्टारकेश्वर एव कृतो भगवान्मायापदेशिप्राणापानात्मकधर्माधर्मस्व
र्येन्दुदिननिशादिविश्वक्रमध्यमज्योतीरूपप्रमातृस्वरूपस्पर्शान्मीलिततत्तीयनेत्रोभिन्नस्य तत्प्रमेय
स्य प्रसरसंपादनेऽधिष्ठातृदेवतात्वं भजन्नुक्ता प्रसृते भिन्नप्रमेये तत्संतानप्रवर्त्तनोल्लसत्प्रसरोऽधिष्ठा
तृदेवताविस्फः अत एव तयोः प्रमेयप्रसरसंवेदनं नीलमिदं वेद्यप्रकाशात्मनः प्रायोग्यादहमिति प्रमातृदशा
वेशश्चान्यथा तत्तत्तीयनेत्रोन्मीलनं देवते एवं तत्प्रसरशुद्धान्तिः संतानस्य । यदेतन्मात्रतामात्रमन्तं
स्वविभागगाभिकं च संतामेदं निरूपयति ॥ एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः । विद्याभिज्ञापिता
त्यैश्वर्यश्चिद्घनो मुक्त उच्यते ॥ स्वाङ्गरूपेषु भावेषु प्रमाता कथ्यते पतिः । मायातो भेदभागेषु क्लेशकर्मादिक
लुषः पशुः ॥ मायया यो यो विमोहितः अत एव कर्माणि स्वात्मनो बन्धकान्यभिमन्यमानः पश्यति कालादिवे
ष्टितः स्मयादिः प्रमाता संसरतीत्यतः संसारी देहोऽपि स्वरूपसाक्षात्कारं बालस्यैव नादिष्वन्नवर्तयन्संसर
तीत्यतः संसारी देहोऽपि स्वरूपसाक्षात्कारं बालस्यैव नादिषु नवर्त्तयन्संसरतीव बुद्ध्यादेस्तज्जन्मान्तरेऽपि संस

ग्रणं विद्ययात्तत्स्वरूपप्रकाशनरूपयाशक्त्याप्रतिमिलितापदंप्रापितमैश्वर्यंतस्मात्तएवशरीराद्यपिवि
श्वमपिसंवेदनमेवाभिमन्यमानोतएवचिदेकघनामाचिद्रूपव्यामिश्रणोज्झन्यात्मस्वरूपंसप्तुनर्जन्मबंध
विरहाद्देहेपिस्थितेमुक्तइतिव्यपदेशयोग्यःपतितेतुशिवएवैकघनइतिकःकृतोमुक्तः अतएवगमा
तप्रमातॄनंतरोपितत्त्वपाशमुक्तःशिवइतिव्यवहारः यश्चासौमुक्तःसभावान्स्वांगवदभिमन्यमानःप्रमिमी
तइतिसतेषांस्वामीस्वरूपपरमार्थसमर्पणात्स्वपालकइतिपतिरुपदिष्टः आत्मैवमायाशक्तिकृताभेद
न्यूनातिरिक्तानेवसतोयदाभिमीनितदातैरेवमेयैःपाशितरूपैःपाशितइतिपशुरुक्तः तथाहिवेद्यराशिव
शादेवाःस्मास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यःक्लेशाधर्माधर्मादिरूपाणिकर्माण्याद्विपदादाशयरूपावासःफल
भोगरूपोविपाकइतिकार्त्स्न्यमनंतप्रकारंयतःपाशितत्वात्पशुरित्युक्तः २ यदेवेत्थंस्वरूपंतदेवा
गमेषुत्रिविधंमलमित्याह॥ स्वातंत्र्यहानिर्बोधस्यस्वातंत्र्यस्याप्यबोधता द्विधाणवंमलमिदंस्वस्व
पापहानितः॥ भिन्नवेद्यप्रथात्रैवमायाख्यंजन्मभोगदं कर्तर्यबोधेकार्मंतुमायाशक्त्यैवतत्त्रयं॥
इहतावत्कर्तृत्वरूपंतावच्चितनस्यस्वरूपंतस्यापहारोनामाणवंमलंयेनासावणुःसंकुचितोजातःतत्रस्व
रूपस्यनिमीलनंसंकोचःतस्मिंतेबोधरूपेकर्तृत्वलक्षणस्यस्वातंत्र्यात्मनःस्वरूपंतस्यनिमीलनंविप
र्ययोवेत्सभयथाणवंमलंस्वरूपापहानिरूपमेकमेव द्वैविध्येतिसत्त्वाणवंमलंद्विप्रकारंस्वरूप
संकोचेतत्रभिन्नस्यपत्यथनंतस्समायीयमितिसंतामात्रंमायाकृतनेनहिमायीयतामलत्वयस्मा

पितत्रकर्तृत्वेरबोधरूपस्यदेहादेर्भिन्नवेद्यप्रथनेस्वातंत्र्यधर्माधर्मरूपंकर्ममलंयतोजन्मभोगश्चास्यचनिया-
तावधिकइतिजात्यायुर्भोगफलंकर्मैस्वकंभवति ५ अथैषांमलानांविभक्तविषयनिरूपणात्
स्वरूपंस्फुटीकर्तुंस्वात्मसहातिनिर्बोधस्येत्स्यस्यभागस्यतावद्विषयमाह ॥ शुद्धबोधात्मकत्वेपियेषांनो
त्तमकर्तृता निर्मितास्तेस्वात्मनोभिन्नाभर्त्राते कर्तृतात्ययात् ॥ येषांचिन्मात्रमेवपरमार्थोनतुदेहमिति
स्वात्मविश्रान्त्यानंदरूपंपरमंस्वातंत्र्यंतेपरमेश्वरेणतथानिर्मिताःस्वात्मनःसकाशाद्व्यतिरिक्ताः अत्रहेतुः
कर्तृतायाउत्तमस्वातंत्र्यलक्षणायाअत्ययादभावात् परमेश्वरस्यतत्तमस्वातंत्र्याविशुद्धबोधरूपत्वमि
त्यभिप्रायशेषः ६ ननुस्वाद्वैतोर्भवतुपरमेश्वरात्तेषांभिन्नत्वमन्योन्यतस्तुकथंभेदःबोधरूपस्यव्या-
पकत्वनित्यत्वकृतस्यचदेशकालाभेदस्यसमानत्वात् अन्योन्यभेदाभावेपिचनिर्मितास्तेइतिकथंब
हुवचनेनस्याशंकांव्यपोहति ॥ बोधादिलक्षणैक्येपितेषामन्योन्यभिन्नता तथेश्वरेच्छाभेदेनतेच
विज्ञानकेवलाः ॥ इहहिसर्वथाप्रतिहतशक्तिःपरमेश्वरएवइतितथाद्भुतत्वात्तथाभातिनत्व
न्यः कश्चित्परमार्थतोस्तीत्युक्तं ततश्चव्यापकनित्यबोधस्वभावोप्यहंभेदेननिर्भासेतेवं-
भूतेनेश्वरेच्छाविशेषेणतेषांशरीराद्यशून्यानांप्रमातृपदोन्मीलितानांबोधत्वनित्यत्वविभुत्वादिधर्म
ज्ञातस्यैक्येप्यन्योन्यंभेदः तेचशास्त्रेविज्ञानकेवलाउक्ताः तत्रविज्ञानकेवलामलैकयुक्तइत्यादौवि
ज्ञानंबोधात्मकंरूपंकेवलंस्वातंत्र्यविरहितमेषामिति ७ एवंस्वात्मसहातिनिर्बोधस्येत्स्यस्यभागस्यवि-

तानाकलविषयतामन्कारातंअस्याप्यबोधतेमलसंशंविषयप्रदर्शनेनस्पष्टयति ॥ अस्यापबोध
रूपात्मकर्तारः प्रलयाकलाः तेषांकार्मोमलोप्यस्तिमायीयस्त्वविकल्पितः ॥ अमेजडत्वादबोधरूप
एवयदिवाप्राणेबुद्धौवायेषामहमितिचमत्कारयोगात्कर्तृत्वंतेप्रलयेनकृताः अकलाः कलातत्वो
पलक्षितकारणकार्यरहिताअबोधरूपाकर्तारश्चप्रलयावधिहितेनयाभूताउत्तरकालेनकार्यका
रणसंबद्धाएवभवंति यतस्तेषांनकेवलमव्यक्तरूपप्राणएवमलोयावत्कार्मोपिवासनासंस्काररूपो
धर्माधर्मात्मास्तिवचयद्येवंभिन्नरूपप्रधानोपेक्षास्मात् सतां संवेद्यरूपेणसुषुप्तपदेअपवेदितनभवति
तेनमायीयोमलएषांविकल्पितोव्यवस्थितविषयत्वेन तथाहिकेपिप्रलयादिभागविश्रांतागाढ
निद्राजडीकृताअपवेद्यसुषुप्तपदभाजः अन्येतबुद्ध्यादिनिष्ठाः स्वप्नवेद्भवशेषसामान्यात्मकभिन्न
वेद्यसंवेदनयोगिनः सवेद्यसौषुप्तपदलीनास्थूलदेहेन्द्रियात्मककार्यकारणवियोगरूपत्वंतुप्रलयाक
लत्वावाणांसर्वेषांतुल्यम् ८ एवंप्रलयाकलेमायाप्यबोधतेमेवमंशाः स्फुटीकृतः प्रसंगाच्चकार्ममलस्यवि
षयोदर्शितः मायामलस्यरूपादिकंतुवस्तु अथज्ञानाकलानाणवकार्ममलद्वयभावेपिस्वप्नोत्थमाया
व्यस्यविषयरं निदर्शयति ॥ बोधनामपिकर्तृत्वज्ञत्वांकार्ममलत्वात्तो भिन्नवेद्यप्रमांमायांमलोविद्ये
श्वराख्यते ॥ येचिन्मात्रमेवात्मतयापश्यंत्यहमितिचमत्कारोत्लासाकर्तारस्तएवसर्वज्ञाःसर्वकर्ता
रश्चतेविद्येश्वराः किंतुनतत्कारणमनादियदेषांवेद्यतयाकार्यंतयाचभातितत्क्विंदपदर्शयामि

त्रमेव सदिग्धस्त्रिविधेश्वराणां मायाख्यमलयोगः ९ अथामलत्रयस्यापि वियोगपक्षे न यो विषयस्तं दर्श-
यितुमाह ॥ देवादीनां च सर्वेषां भविनां त्रिविधं मलं तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणं ॥ इह वि-
धेश्वरा विज्ञानाकलास्तावत्तु भविनः मायोत्ताधात्तिक्रमणात् प्रलयाकला अपि किंचित्कालमविद्यमा-
नभवाः ये त्वेते मायान्तरालपरिवर्तिनो देवादयः स्थावरान्ताश्चतुर्दशधा शास्त्रेषु परिगणिता-
स्ते सर्वे भविनः संसारिणः तेषां च त्रयोपि युगपन्मलाः न तु मलत्रयमप्येकतमो मलः संसरणमेषां
संपादयेत् आह तत्रापि तेषु त्रिष्वपि सत्स्वकार्म्मं मलं मुख्यं तया सन्निपत्य संसरणे कारणं यथोक्तं
कर्म तत्र शरीराणि विषयाः करणानि चेति तत्र कारणं विषयसंबंधएव वर्तमानो भविष्यंश्चानवर-
तं प्रबंधतो वर्तमानः संसरणमुच्यते आणवमायामलौ तु सत्यपि न कारणं संसारे तथापि कार्म-
णाविनातौ देहादिविचित्रभावाभिनिर्वर्तनशक्तिशून्यौ विज्ञानाकलादिष्विति मुख्यं कार्ममेव मलं सं-
सारकारणं तत्र तत्र शास्त्रेषु गण्यते अतएव तदुपरोधेन भेदनं तावत्संसरणसोपानपदंबंधस्याश-
येन कर्मबंधाभिमानपरिहारान्निरवयत्नतः सांख्यपुराणभारतादिशास्त्रेषूपदिश्यते एवं मलत्रयस्यै-
कैकभेदैस्त्रिभिर्द्विभेदैस्त्रिभिस्त्रिभेदैनैकेनेति सप्तप्रमातार उत्तिष्ठंति तथा च शास्त्रे शिवादिसकलांता
स्वशक्तिमंतः सप्तैस्युक्तं तत्राप्यवांतरभेदेन गुणमुख्यताभेदेन विकल्पसमुच्चयतादिभेदेन चानं-
तप्रकारत्वमिति ९ अस्य च मलत्रयस्योद्भवतिरोभावभेदात्संसारिणां प्रकारद्व ॥

यमिति ॥ कलोद्बलितमेतच्च चित्तत्वं कर्तृतामयं अचिद्रूपस्य शून्यादेर्मितं गुणतया स्थितं ॥ यच्चे
तत्कर्तृतायास्तु बोधस्य च विदात्मनः शून्यादौ तद्गुणे ज्ञानं तत्समावेशलक्षणं ॥ एतच्चेति यच्चिद्दशादी
नां भविनां चैतन्यं कर्तृताशक्तिरूपा धामास्वलेन संविद्रागस्य निमजितता कर्तृतामयं चिद्रूपस्य तत्त्वा
स्रातं अंकलात्वेन परमेश्वरशक्त्यात्मना तत्त्वेनोपोद्बलितमतद्रूपाणां मलेन संकृतं संकोचितं शू
न्यादेर्देहपर्यन्तस्य मायाप्रमातुः संबंधितद्गुणत्वेनाप्रधानत्वेन स्थितं यतो मितमिदं तावत् देहादि
शून्यान्तप्रमेयभागनिमग्नत्वात्प्रमेयं योगारोग्यः स्थूलोयः कृषितोयः सर्वार्थपरिहितः सोहमिति ही
देहैवान्तर्हीनाहंभावा संसारिणां परिस्फुरति येयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तरूपा संसारावस्था यदा तु सद्गुरू
पदेशादिदिशाभिमतेनेवाहंभावेन स्रातंमात्मना व्यापकत्वनित्यत्वादिधर्मपरामर्शमात्मनि विद
धातात्तः शून्यादेः प्रमेयाइन्यमेवास्ते तदा तुर्यातीतावस्था यदापि परामृष्टतद्धाम तत्रैव भवति
मेश्वर्यादिधर्मसंभेदेनैवाहंभावेन शून्यादिदेहधातं तत्सिद्धरसयोगेन विध्यते तदा स्यातुर्यदशायां
तदपि प्रमेयतामजहतीव सेयं तत्त्यपि जीवन्मुक्तावस्था समावेशशब्देन काशास्त्रे सम्यगावेशनमेव
हितं तत्प्रधानं तत्सिद्धये च उपदेशान्तराणि ॥ यथा गीतं मय्यावेश्य मनो ये मां इति अथावेशायितं
चित्तेन शाक्तेन शाम्भवीत्यादि च समावेशपल्लवापवचप्रसिद्धदेहादिप्रमातृभागन्यक्कीभावभावनारूपाणि
तः परमेश्वरस्वतिप्राणाम्स्वरूपानां समाधिप्रभृतयः कर्मप्रपंचाः यन्नीतमपि अभ्यासे प्यमर्थः सम्य

कर्मपरमो भवेति देहपाते तु परमेश्वरएवैकात्म्यम इति कः क्वात्र कथं समाविशेत् तदेतदाह यस्तु नः कर्तृ-
तायामव्येतंतत्रांतरीयकस्य शून्यादेर्गुणाभावः तस्मिंश्चाविद्रूपगुणीभूते स्वातंत्र्यस्याप्यवबोधतेति
मलव्यापारस्यापहस्तितात्द्वितीयोपरोप्यात्मभागो द्रोथलदत्तणो मूलेन स्पृष्टो भूतस्याप्यधुनोस्म
ऋतेन मात्वेवं यच्च तत्कर्तृतायामव्येतमन्मयत्ता इदमेव तत्तानमत्तानात्मकमलप्रतिपत्तवात्त-
देतन्मव्येनं समावेशस्य लक्षणं येन देहस्थितोपि पतिरितिमस्क इति शास्त्रे प्रुक्तः ५२ नन्वेवं पत्युस्स-
मावेशात्मिकातुर्यंतदतीतरूपाभवतु दशापशोस्तु कथं सुप्तसप्तनाग्रदशाभेदप्रागमेश्क इत्या-
शंक्य सप्तसत्रूपमेवत्तावदाचष्टे श्लोकत्रयेण ॥ शून्येबुद्ध्यायभावाम्मप्यहंताकर्तृतापदे अस्फु-
टरूपसंस्कारमात्रिणि ज्ञेयशून्यता ॥ सात्ताणामांतरीवृत्तिःप्राणादिप्रेरकामता जीवनाख्याथ
वा प्राणोहंताभ्यर्थष्टकात्मिका तावन्मात्रस्थितौ प्रोक्तं सौषुप्तं प्रलयोपमं संवेद्यमपवेद्यं च मायामलयु-
तायुतं इह चितत्वंस्वस्वरूपमाच्छादयन्तियत्रूपेण तु आदिना देहांतेन घटादिना वा भासते एकमेव चेद-
स्यातेव्यविजृंभितं न तत्र वास्तवः क्रमो वा भेदो वा तत्रापि तत्स्वातंत्र्यात्क्रमश्च भेदश्चाभासते तदेवं स्थि-
तेयच्चितत्वस्यस्वरूपाच्छादनभागः स्वपदोपरभागांतरासंकीर्णो यदा विश्राम्यति तदन्दयाहातत्वधं
साह प्रलये इव तदनादरहानिद्रासमापिमूर्छादाविवत्तथैव चाहंताशूपं कर्तृतायाः पदं परामर्शो स्फुट-
नादरूपात्मना संस्कारेणापृष्टेन वेद्यपदवीमप्राप्तेन युक्तो भवति तदा सैवावस्थानेनैव परामर्श मेधानवे

हितानिषिथबुद्ध्यादिविषयस्मस्पष्टपरामर्शमभेदात्प्रथमं भाविनिषिध्यायोगात् किंचनोऽहमिमेवंप्रत
परामर्शवशीकृतसामामाकारनिषेधात एव संस्कारमेषीकृततत्तेयरूपात्मस्मरत्वच्यते तथाविधे बु
द्ध्यादीनां देहादिनीलांतानामभावरूपे शून्यत्वमुच्यते यतस्तत्रवेद्यानां शून्यताभावरूपता संस्कारशेषतार
यमेव हि सर्वत्राभावो न तमसतां सर्वात्मना विनाशः तत्रैव च शून्ये प्रमातरि समवेता प्राणापानसमानोदा
नव्यानात्मकेवायुचक्रप्रेरणात्मिका शक्तिः सा च विद्याकलयोः प्रपंचस्ततो योऽक्रमेण बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रि
यवर्गांतयोरंतरीक्षति बाह्याहितयोः शब्दाद्यालोचनशब्दाभिव्यक्तिस्थानाभिहननात्मिकावृत्तिः तदु
क्तं सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति एवं शून्ये एवाहंतात्तचक्रोपोद्दलिताजीवनमिति स एष
एव जीवः संसरति यदिंद्रियशक्तीनामवयांतरी साधारणप्राणात्मिका प्राणशब्दवाच्या प्राणादिमारु
तविशेषप्रेरणामयी सेवाहमित्यधिशय्यमाना जीवनं तदा प्राण एव जीवः संसारी स एव शून्यः प्राणश्च
पुर्यष्टकशब्दवाच्यः प्राणादिपंचकं बुद्धीन्द्रियगणो निश्चयात्मिका च यतो धीरुच्यते तन्मात्रपंचकं मनो
हंबुद्धयश्चेत्य तन्मात्रपंचकं मनोहंबुद्धयश्चेत्येतन्मात्रोदयरूपेण मनोहंबुद्धीतिश्रीमितापद्धतिवदंतः
एवं षडभयात्मकं पुर्यष्टकं भवत्येव शुद्धेया विश्रांतिस्तस्यां समोदहंतायाः स्वभावो याबोधलक्षणभाव
रूपं कर्म च क्रियास्वभावं तत्सोऽभूतं मलेन हि प्रमातारस्तः सकलयाद्दस्तस्वरवाचनत्रिमज्जनेन संसृष्टस्वभा
त्वस्यभावः कर्म वेति तत्र शून्यसोऽभूमेन किंहृति विकिं वेद्यमिति मायीयमलाभावादेव वेद्यं तत् प्राणस

ई॰
प्र॰
८९

स्पृष्टेन स्पर्शकृतस्तस्य सुखदुःखादेर्भावस्यायावेशमत्तिमलंइति संवेद्यं तत्र एवं गाढगाढस्वभमदितया
वत्ससत्ययोपि मेतत्वः सपरं देहादिप्रध्वंसान्नुदयकृतः चिरतरकालस्य स्वभमंत्र देहाद्यनादरकृतस्य चि
रकाले चेति विशेषः तथापि श्रमकृतं तत्र निद्रावस्थानदोषकृतं मूर्छा द्रव्यकृतं मदोन्मादादि स्वातंत्र्यकृ
तं समाधिरित्याद्यवांतरभेदाः केचिन्न समाधिरूपं संवेद्यमन्यदपवेद्यमिति प्रपन्नाः ।१९। नन्वेवं स्फुट
वेद्यपदविनिर्मुक्तस्वभावस्थासमजाग्रद्दशयोरस्फुटवेद्याभासयोगिन्योः को भेद इत्याशंक्य स्वोक
हृद्यं भेदमाह ॥ मनोमात्रपथेप्यस्य विषयत्वेन विभ्रमात् स्फुटावभासाभावानां सृष्टिः स्वप्नपदं मतं
सर्वाक्षगोचरत्वेन या तु बाह्यतया स्थिरा सृष्टिः साधारणी सर्वप्रमातॄणां स जागरः ॥ बाह्येन्द्रियाधिष्ठा
नानि तावत्पक्ष्मगोलकादीनि निमीलितानि निद्रायमाणस्य लक्ष्यंते न च तेषु निमीलितेषु बाह्येन्द्रियग्रहण
व्यापारो दृष्टः तेन मुख्य एव मनोमार्गे रूपस्पर्शादयो भावा अवग्रहणे संभवितेन स्फुटेन वपुषाभासन
योग्याः परमेश्वरेण सृज्यंते न तु घ्राणेनानिष्टस्य वदर्शनादिष्टस्यापि देशकालांतरादियोगेन अत एव।
मनोमात्रस्थितत्वादेव न प्रमात्रंतरसाधारणीयं सृष्टिः यत्तु तत्र बाह्येन्द्रियविषयत्वं प्रमात्रंतरसाधार
णीत्वं कालांतरस्थायिता वस्तानितावत्सर्वं तथा पुनः स्वकालं प्रबुद्धस्य न तथेति परामर्शनात्तद्रूपेण निर्मूल
त्वेनावभातीति शांतं यानि हि प्रमात्रंतराणि स्वप्ने सेंद्रियाणि च भांति तानि प्रबोधकाले भाविभिरेव तैर
भिन्नानीति निश्चयः प्रबोधकाले च न तथेति निश्चयान्नहि निरपदत्वे तत्नो भयमपि शांतं न सूच्यते शांतत्वमेव चा

८९

स्थैर्यं एवमिंद्रियाविषयत्वेनैवासाधारणत्वमात्रिमं विश्रमेणोवचास्थैर्यमितिस्वकंठेनतज्जाग्रत्सतिथा
शिथर्मनिरूपणावसरेऽपिनदर्शितं एवंभूतायाःसृष्टिःशापशोःसमसमयेभावात्स्वप्नपदेसमकालेविष
यःइतितथाभूतविषयेप्रमातृत्वंपशोःस्वप्नावस्थेतियावत् अतएवग्रहणेवाद्येंद्रियदशकस्योपलक्षणं
यत्रतत्त्वाद्यंतरालेविषयत्वंसर्वप्रमातृसाधारणत्वंनिश्चयात्ररूपत्वाबाधरहितयापरमार्थत्वेनचकासि
ततएवस्थैर्यंविषयस्यसामर्स्यःशिःपशोर्जागरःतद्विषयंप्रमातृत्वंजागरावस्थेतियावत् यावच्चात्ररूपत्विस्थै
र्यंनिश्चयस्यचकालितावज्जागरः तन्मध्यएवनिश्चयात्ररूपनिर्मलनात्स्वप्नस्यअवभाससमारंभाद्वस्तुतो
स्वप्नेपिदीर्घेयत्रस्वप्नांतरंसततदपेक्षयाजाग्रदेवजाग्रदभिमतमपिवादीर्घकालांतरेनिश्चयात्ररूपत्वं
निरोधाज्जाग्रदंतरापेक्षयास्वप्नएवेतिमंतव्यं ८ आसांतिसृणांहेयत्वप्रदर्शनेनतुर्यावस्थातः प्रभृति
उपादेयत्वंसूचयति ॥ हेयात्रयीयं प्राणादेःप्राधान्यात्कर्तृताग्रहणे तद्दानोपचयप्रायस्वात्वेङःसोदियो
गतः । यत्रायंप्रमाताप्राणापानोपादानतदिच्छाप्रयत्नादिकंपरिक्लेशंपश्यतितदेवास्यहेयतयाभातिस
वास्यस्वत्वेङःत्वेयोगवैचित्र्येणवक्ष्यतः तदवस्थात्रयेसंभवतिकर्तृताऽरूपंस्वात्मविश्रांत्याभानयोग्याल्लत
णमानंदैकघनंयस्मिन्प्रयंवपुस्तद्यदाप्राणादिलिंगसूक्ष्मपुर्यष्टकदेहादिसंमिश्रणतामभ्येतितदान
स्मिन्नुन्मीभूतेप्राणादेःप्राधान्यंस्फुरति तथाचतस्यविरूपस्ययथायथाऽहंतानिस्तथाऽङःस्वोपचयः यथा
किंचिदन्यज्ञानंतथातथास्वोपचयः तथाहिविभूतालेप्राणस्यैवोद्देकाद्दुःखंतस्यैतस्यमग्नभावादहं

तोऽहंकेवलंएवंभ्रांतस्यामंदतासत्वेनेदेहप्राणाद्याभ्यामात्माभिमंतव्ये यस्तत्समावेशस्तत्रस्तस्यतत्काले
दुःखाद्युदयएव यदाह दुर्बलोपियदाक्रमस्यतः कार्यंप्रवर्तते आच्छादयेऽभक्तांश्चतथायोगीतिबुभुक्षि
तइति एवंप्राणादेःप्राधान्येकर्तृतायांगुणभावेसुखदुःखवैचित्र्यशतयोगः प्रयासभूमिरितिज्ञापयत्स्वा।
समस्त्वन्येप्राणादिप्राधान्येकर्तृतान्यग्भावव्याप्तिरीति तत्रयंहेयमेवकर्तृताप्राधान्योन्मेषात्मतत्वैयंरूपा
त्मभूतितत्स्थैर्यात्मकतत्वंयदातीदृशांतमुपादेयमेकरसान्वेदयनस्वभावलाभउपादिसाजिहासावैवप्रपं
विश्रमप्रशमादितितात्पर्यम् १९ तत्रप्राणादिप्राधान्येहेयतायांकारणमुक्तं तत्रैवजाग्रदादित्रयाप
वर्तहिंतर्यादौतदभावात्तत्समावेशोऽस्यानानुपपद्यतेइति श्लोकद्वयेनशंकांपरिहरति ॥ प्राणापा
नमयःप्राणःप्रत्येकंसुप्तजाग्रतो उच्छेदात्मासमानाख्यःसोऽवस्थेविषुवत्त्विव । मध्योर्ध्वगाम्युदानाख्यो
तिर्यगोद्भूतभस्त्रयः विज्ञानाकलमंत्रेशोव्यानोविश्वात्मकःपरः । प्राणइतिप्राणनरूपाजीवनस्वभा
वायंचिद्रूपस्यस्थितिः मात्रावस्थामान्यपरिस्पंदरूपादेहप्राणादेरचेतनस्यचेतनायमानतासंपादना
यमानतासंपादनात्मिकाहमितिस्वातंत्र्यारोपसाराससतीविकल्परूपपरामर्शमयीसैवप्राणादिविशे
षात्मनापंचरूपतांभजते तत्रकिंचिन्नरतीक्ष्णविस्पंततीवप्रश्वासनिःश्वासरूपादिक्रमेणप्राणापानमया
नत्वंचविशेषंदर्शयति तदिदंविशेषद्वयंजाग्रतितावत्स्फुटमेवदेहान्तर्बहिःस्पृविषयेविश्रांतेःततोपिदेह
स्यनादीवाभ्यंतरेपववेद्येविश्रांतेःप्राणापानयोःसुस्पष्टत्वात् सुप्तेपितुःद्वयमस्त्येवस्वपतोपिहिप्राणा

पात्रो निर्गमप्रवेशात्मा मात्रोऽस्फुटमेवापरेणालक्षितः स्वयमेव च वेद्यसंवेदनात्मा गोपादानरूपा स्थि-
तिः संवेद्यते एवं तेन प्राणेन प्राणापानविशेषहृदयमयी जाग्रति तथा स्वप्नेऽपि स्वप्नं स्वप्नस्तदेव तत्पदाम्स
तरांशुष्टं भवति तदा सुषुप्तः प्रमातात स्पंदसौषुप्तं पदं न हि विथमपि समानरूपं विशेषं प्राणीयं सीक
रोति सवेद्येतावत्सुषुप्तेऽपि यद्यपि प्राणापानस्पंदो लक्ष्यते तथापि तयोर्मध्ये याविश्रांतिः हृदयस्पंदने
निर्विद्रियप्रदेशे न तदेवमव्यक्तः सौषुप्तमिति तत्र प्राणापानयोर्यश्छेदो विश्रांतिः कंचित्कालं त
दात्मा सकलस्यादिवर्गस्यार्वाग्यरतिर्यन्तं समानीकरणव्यापारात्मा तत्प्रवृत्तस्य विकासदा नाड्य
रूपी तत्करणकारी समानो दिनरात्रिरूपयोः प्राणापानयोः कंचित्कालं साम्याद्विच्छेदनाच्च विषुवत्काल
तस्य विषुवांश्चिन्समानीकरणमर्हतीति तदहमितिवृत्तिः उपमानवतेरेव चाव्ययत्वमहुतो निचित
इति प्रयोगात् तद्धिमाय सिद्धं न वाचनिकं विशेषवादिनरात्रितद्दिनाधिकत्वलक्षणोऽस्ववतिप्रत्ययस्य
विहितमिति शतरि विषुवत् तत्र च विषुवति विच्छिद्यमानस्य प्राणापानस्य संस्काररूपतया संभावः सैव
हि विच्छेदो न तु सर्वात्मना नाशो लीलापि क्रमसकृत् ततश्च प्रहानादानयोर्बीजरूपता सुषुप्ते रयरिति च सर्वं
मलयाकलांतः पञ्चवर्गः यदा तु स प्राणेनाहं निर्वामदत्ति गामार्गौ विलोमावयं तीमध्यरूपेणोर्ध्वेन प्रवह
ति तदा तत्प्रवहणं सकलस्य भेदस्याभेदसारतादानलक्षणं विलापनमाश्यानस्येव सर्पिषो विदधती उदा
नवृत्तिर्विज्ञानकलादारभ्य सदाशिवांते साच तुर्यात्मिका दशा मायोर्ध्वे हि विज्ञानाकलाश्रितिततः प्रभृतिमे

ई॰ प्र॰ ८८
४४

दगलनं प्रवर्त्तते विलीनेत्तभेदे सर्ववेद्यराशिरूपतत्त्वमन्तर्भावनवर्गात्मकदेहव्यापनरूपेणाध्मानरूपनिर्वा
नरूपणानिश्वासात्मकपरशिवोचितानवयानीतरूपाप्राणापवप्रमानातप्राणापानरूपः समानरूपउदानरूपोव्यान
रूपश्चेतिसामाधिकरण्यात् विज्ञानाकलस्याप्यसौमेवरूपोसौवर्गापेक्षयाईशस्यसदाशिवेश्वररूपोयोमावि
स्रदानः एतदुक्तंभवति यद्यपितत्र्यन्तदतीनयोरप्युक्तिप्राणादिनामथाजीवनस्यस्वभुक्त्यानस्यचात्ररूपप
नेस्तथापिभेदोपसंहारेणाभेदविश्रान्तिमाधावमादनयोर्दशयोः स्वतेडःखादिवैचित्र्यायोगादेक
घनस्वात्मविश्रान्तात्मकपरमानन्दमयत्वेनोपादेयतैवस्वरूपमादौनमेस्फारस्पनास्फुटवेद्योल्लास
स्फुटवेद्यावभासरूपस्यभेदस्यभेदस्यविद्यमानत्वादत्तिसुखदुःखादिवैचित्र्यमितिहेयतैवेतितुक
मक्रेहेयात्रयीयमित्यादि भगवतश्चविश्वशरीरस्यप्राणापानसमानोदानव्यानरूपतैवसकलगतोल्लास
प्रवेशप्रलयाकलविज्ञानाकलादिवर्गसदाशिवरूपतेप्यनेनदर्शितं यथोक्तं षट्त्रिंशदात्मकं विश्वे
भोःप्राणादिशाक्यइतिइति २ प्राप्ति: १२ इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
सूत्रविमर्शिन्यामागमाधिकारेप्रमातृतत्त्वनिरूपणे द्वितीयमाह्निकं २ अनेनतमानमेयादिवैचित्र्याभेदा
शालिने आत्मानेयः प्रपद्यते भक्तानांतेस्तुमः शिवं एवंस्वसंवेदनोपपत्यागमसिद्धमहेश्वररूपा
त्मस्वरूपंप्रदर्श्यिकारत्रयेणविततमनिर्णीतंतदेवसंक्षेपेणशिष्यबुद्धिनिवेशयितुमागमार्थसंग्र
हश्लोकाष्टादशकेनप्रदर्शयति स्वात्मैवसर्वजन्तूनामित्यानोपलेनोपपादितत्संततेनैकेनाह्निकेन तत्रश्लोके

नपारमार्थिकंरूपमनेनाश्लोकनवकेनबंधस्वरूपंप्रमातृप्रमेयतत्त्वदर्शनदिशासप्तकेनप्रत्यभिज्ञात्मकं
मोक्षतत्त्वंश्लोकेनोपसंहारंदर्शयतीतितात्पर्यम् ॥ ग्रंथार्थस्तुनिरूप्यते ॥ स्वामीवसर्वजंतूनामेकएवमहे
श्वरः विश्वरूपोहमिदमित्यखिलंसर्वंहिहितः इहजडास्तावद्वेद्येनुननिमग्नाएवभांतिरिदमितिजडपरा
मर्शोहमितिसंविन्मरामर्शएवविश्राम्यति ततश्चजडानिरात्मानइतिजंतवएवजीवाआत्मानः तेषां
चमहेश्वरएवस्वात्मा सएवमहेश्वरोननन्यःकश्चित् यतः संवित्स्वभावोसौ संविदश्चनदेशेननकालेन
नस्वरूपेणकोपिभेदः कामंदेहप्राणादयोभिद्यंतां तेतुजडपदाश्चेतननिमग्नाएवेत्येवचिदात्मास्वा
तंत्र्येणस्वात्मनियतोविश्वरूपंभासयतिततोमहेश्वरोंतर्नीतामिदंतांहंतापरामृश्यस्वात्मविश्रांतिरू
पाहंविमर्शपरिशर्णः अतएवसर्वजंतूनांकर्तृत्वेनास्ययत्नोपाययेतविचित्रबुद्धिकर्मेंद्रियविषयेंद्रिया
धिष्ठातृत्वेनकर्तृत्वेपकसैवात्मनस्तथा इंद्रियस्थानीयहृदत्तेजत्समहस्वविषयस्वभावराशेदत्तानंकरण
वतदेकत्रचिदात्मनीति । ननुयद्येकएवायंमहेश्वरस्वरूपआत्माकस्तर्हिबंधोयद्वमोचनायायमस्य
५६ मरमोद्यमइत्याह ॥ तत्रस्वस्वशरीरेदंभागेतुआसक्तोहंकारात्मनाग्रहंकारपरामर्शपदंनीतमनेनतत् । तत्रैवस्वा
त्मनिमहेश्वरेस्थितेतस्मिन्नेवप्रकाशरूपेस्वात्मदर्पणेतेनैवपरमेश्वरेणस्वातंत्र्यमायावशाद्दृष्टः संकोचरूपइदंम
इमिदंभागस्तन्मध्येयदेतद्बुद्धिप्राणदेहरूपमिदंतयावेद्यंतद्भिन्नस्यवेद्यस्यग्राहकतयास्वसूचितमिदं
भावाभिमवाद्यभविस्मृतात्मकतकेनाश्वरेणाहंभावेनपरामर्शेनभासमानंचकास्तिअहंदेवदत्तोहंचे।

ई॰ प्र॰ ८९ 89

वृत्ति २ नन्वेवमप्यस्तु तथापिकस्यबंधः ईश्वरव्यतिरिक्तोहिकोमोक्तानदेतत्परिहर्तुमाह स्वस्वरूपा
परिज्ञानमयोनेकः पुमान्मलः तत्रस्वांशेक्रियानंदौभोगोदुःखत्वमात्मकः ॥ सत्यंपरमार्थतोनकश्चि
द्बंधः केवलंस्वस्मादनेतरात्मानंआत्मायदास्वात्मानंसंकुचितमवभासयति सएवतदास्वस्वरूपा
स्ययदपरिज्ञानंभासमानत्वेप्यपरामर्शरूपंतदेवकारणेनेनप्रकृतेयस्यस्वरूपेणाख्यातिमात्रत
त्वः पुरुषश्चोच्यते अतएवानेकः तत्तद्देहप्राणबुद्धिविशेषेणसंकोचग्रहणात् सचपुमान्भोक्ता
संबंधभोगलक्षणमनुभवतिभोगश्चनामतस्ययोकल्पितोक्रियानंदौकल्पितक्रियादुःखे रजोहिप्र
काशाप्रकाशवाच्यस्वरूपंदुःखमुच्यते प्रकाशरूपंचसत्वंसत्वेनमस्त्वप्रकाशरूपोमध्येविश्रामःप्रलय
स्थानीयः ३ नन्वस्यशाविस्पन्देनकिंचिद्वक्तुंयुक्तंकिंचसंग्राह्यमित्याह ॥ स्वांगरूपेषुभावेषुपत्युर्ज्ञानंक्रि
याचया मायातृतीयेतेएवपशोःसत्वंरजस्तमः ॥ विश्वरूपस्यभगवतःस्वरूपभूतेएवविश्वमयःप्र
काशोयश्चविमर्शः तेतावज्ज्ञानक्रियेस्वरूपपरामर्शापरित्यागेनैवतयद्भिन्नतयापिविमर्शनेस्वरूपप
रामर्शएवविश्रांतमहमिदमितिसदाशिवेश्वरपरमार्थेमाभगवतोमायाशक्तिः ताएतास्तिस्रःशक्तयो
भगवतित्रैसर्गिक्यादृष्टाः स्वरूपापरिज्ञानेतभिन्नेषुभावेषुज्ञानक्रियाशुद्धमेवभिन्नत्वेप्रकाशविमर्श
रूपमितिपशोःप्रकाशःप्रकाशाप्रकाशश्चेतिक्रमेणसत्वदुःखमोहलक्षणानिप्रकाशक्रियानियम
नशीलानिसत्वरजस्तमांसि ४ ननुचैवंसतियथापरमेश्वरस्यज्ञानक्रियामायाव्यतिरिक्ताःशक्तय। ८९

इत्युच्यंते तेन तत्पशोः सत्वरजस्तमांसि प्रसज्यंते हातिरिक्तानि वर्त्तानि गुणस्तत्वान्न एव तेन तदेतत्कथमिति
संशयं शमयति ॥ भेदस्थिते शक्तिमतः शक्तित्वं नापदिश्यते एवं तु गुणानां कारणकार्यत्वपरिणा
मिनाम् ॥ सत्यमेवं स्याद्यदि भेदग्रहो न भवेत् भेदव्यवहारस्त्वयं विचार्यते तेन तत्र च संज्ञवित तचिन्मात्र
स्वभावः पुरुषो नास्य नैसर्गिकं भाव विश्वप्रकाशनादिरूपं सर्वदा तत्त्वसंगात् अपितु संबंध कृते
तत स्वतंत्र्यात्पशोः शक्तिमत्त्वेन शक्तापन्नाच्छेदेन यत्र पतानि सत्त्वादीनि तत्र स्वजयो व्यतिरेकत्वस्वीकार
ति च्यते किं स्वपकरणवाद्गुणोः स्वयंच्यते ननु पुरुषा किमिति भेदेनोच्यते उच्यते इह सत्त्वबोधः स्वमो
हपरिणामरूपमेतत्करणत्रयोदशकं कार्यदशकं च सत्वादिस्वभावत्वेनानुभूयत इति सत्वबोधः स्व
मोहाः करणकार्यवर्गतादात्म्यत्वमयो यदि पुरुषस्यापि तादात्म्यं भजेरंस्तर्हि पुरुष एव कार्यकारण
पर्यंतसृष्टिमयः संपन्नः परिणामस्य स्वरूपतत्त्व इति स्यात् अशमनात् पुरुषो विश्वस्वरूपस्यायात् तथा च न क
श्चित्स्वरूपैश्वर्य एव तस्मादस्मदभिमतानमयपुरुषस्वरूपविचारे सत्वादयो भिन्ना एवेति स्थितम् ५ ननु तत्ता
नादीनि कथं सत्वादिरूपाणि पश्यंतीत्याह सत्वानंदः क्रियापत्स्वत्वत्साभावोऽपि सापशोः इयान्मात्त द्बो
घोडः स्वसंवित्सत्वं तमोमयम् इह तावत्पति विश्वस्यावभासनं वै चित्र लक्षणेन सृष्ट्यादिना पाल
यिता स्वप्रकाशस्वभाव त्वस्य विश्वपतेर्यास्तत्वाभावनकर्तृता स्फुरत्ता रूपा स्वैव्याख्याता सा स्फुरत्ता
महासत्तेत्यत्र सैव प्रकाशस्य विमर्शाव्यतिरेकाद्विमर्शात्मक चमत्कार रूपा सती क्रियाशक्तिरुच्यते

ई॰ प्र॰ वि॰
90

रोन्मुखप्रयोगेन स्वात्मविश्रांतिरूपत्वाच्च सैवानंदः तदेवं भगवतश्चिदात्मनस्तथैवेयद्रूपता पशोस्तु स्वा
चन्तदभावस्यानंदस्य तदभावस्य संकुचितचिद्रूपत्वात् तेन योऽसौ स्वमानंदभागस्तत्प्रकाशस्वाच्छ्यनित्य
त्वं यस्तदभावस्तदावरणमोहरूपं तमः एते च ते सत्वतमसी नीलानीलवत्परस्परहारेणापि
वर्तेते कार्यत्वकारणत्ववत्यथाप्येकपरामर्शगोचरे कार्यधर्म्ये यथा चित्रपतंगसंगतनीलानीला
त्मकरूपत्वायेनान्योन्यमिश्रतयापि भातः अतो योऽयं द्वयात्मा मिश्रस्वभावस्तद्रजोगुणः अतएव
च प्रकाशस्वरूपयोः सत्वतमोरजः संघेणावस्थानमिति द्वः एवं प्रियापुत्रादेरेकघनत्वेनैव हि प्रकाशः
सत्वैकघनत्वेनैवाप्रकाशो मोहः यस्तु कथंचित्प्रकाशो यथा सत्याविकदेहरूपतया नाभिमतया कथं
चित्प्रकाशो यथा गतगदकल्याणधर्मयोगितयाभिमतया तद्वजः एवं तत्र प्रयमेव च शब्दो परी
भावस्यारक्रियापरमार्थः अत्रानुभवरूपेण नास्ति प्रतीतोकस्यां चित्कल्पितकल्पितरूपायां धियि भा
ति नीलाभावस्तत्त्वतोऽपि कल्पनाकल्पितोऽभासमानत्वाभावव्यवहारपरमार्थः तदुभयव्यामिश्रणा
त्नीलानीले भात्येनाम यत्तूभयरूपं नीलप्रतीत्यानावदकल्पितया धिया विषयीकृतं नीलमेव
स्यादिति न पशोः स्वतंत्रार्थास्तित्त्रगुणः अपि स्वार्थे पशोः स्वामत्तामत्वं तदभावस्तस्मोद्वयात्मा रजश्चेति सं
क्षेपः ९ एवं तावत्पतिपशुरूपप्रमातृतत्वं संक्षेपेण निर्णीतम् अथ प्रमेयतत्त्वं निर्णेतुं प्रथमेतावदिदं
मिदं प्रमेयतत्त्वमिति निर्णेतुमाह ॥ येयं सामयिके दंतापरामर्शभूः स्वप्रभोः तेऽपि मिश्राविभिन्नाश्च। ९॰

तथा भिन्नावभासिनः इदंभावापन्नास्तावदर्था इत्युक्तं ते च परामर्शकेन कदाचिद् भिन्ना एव परामृश्यन्ते
यदा सामान्यरूपता तथा तेऽभयात्मा असामयिकेनाकलितेनेदंभावेन सहजभेदपरामर्शरूपेण गृह्य
निर्देशादिप्रख्येन गोचरीकार्याः प्रभोरपि न केवलं सद्योजातबालादेर्यावदीश्वरस्यापि तथा तेन सा
मान्यविशेषप्रकारेण भिन्नतयावभासन्ते विविच्य तं हि तयोर्यन्मिश्रणमसिश्रतं च युगपदेकाहन्ताह
न्ताविश्रान्तं भातीति ईश्वरदशायां भावोल्लासनान्तरीयकत्वेन संवित्संकोचरूपं निषेध्यानुपरक्तेन त्वर्थ
मात्ररूपेण वा संवित्प्रकाशेनैव प्रकाशमानमहन्तानिषेधरूपामसामयिकीमिदन्तामुल्लासयति १
एवं तावदीश्वररूपस्य पत्युरिति प्रमेयतत्त्वे परमशिवे तत्र भगवति प्रमेयकथैव कथमनिष्टेति प्रमेयकथो
पयोगित्वमेव भगवतः सदाशिवेश्वरत्वमतोऽधुना पशुं प्रति कीदृक् प्रमेयस्वरूपं तावदिति सन्देहमपोह
ति श्लोकत्रयेण ॥ तेन भिन्नावभासार्थः प्रकल्प्याः प्रमातृगात्मनः तत्र हि भिन्नसंज्ञाभिः स्मरन्त्येवातिगो
चरे तत्सासाधारणीसृष्टिरीशसृष्ट्युपजीविनी सैवाध्वान्तनयासमस्तेवेशशक्त्यात्मनः स्वविश्रान्तिमप
रोधाय चलया प्राणरूपया विकल्पक्रियया तत्तद्वर्णवैचित्र्यविचित्रया ॥ तद्विशेषं द्योतयति प्रमातृगात्मन
स्त्विदं प्रमेयरूपा अर्था न त्वीश्वरवदहन्तयेनेति भिन्ना इति विभागमिश्रतया भिद्यमानश्चाभासो येषामर्थानां
ते विशेषसामान्यात्मानोऽर्थाः प्रमातृगात्मानः प्रतिपुरुषमव्याप्तिश्रुत्संवेदनावगमरूपस्यासंकोचितान्तर्गत प्र
काशात्मनः प्रकल्प्या विकल्पनीयाः प्रतिप्राणि स्ववासनानुसारेण विमिश्राभिः संज्ञाभिः घटोऽयं मन्त्रोऽयमि

ई॰ प्र॰ ६९

91

स्यादिकाभिर्भावनाविशेषोत्तसारेणानन्तमहिचित्रस्वभेदःकोऽप्युपयुक्ताभिः स्वरूपोऽन्यैस्तासां संकल्पनैस्य यात्यव
विकल्पयोगेपतडक्तंभवति ईश्वरस्य विकल्पात्मकता मंत्रेणाऽशुद्धविमर्शविषयोभावाः अर्थाःपशोस्तस्मा
मापोहनहेवा किं निर्विकल्पे समारूढास्तेऽर्था भवंति सांसारिकहृत्नादानादिव्यवहारोपयोगादि
ति नन्वविकल्प्यते यावान्नैवार्थस्तावानेव विकल्प्यते तत्को विशेषः प्रमेयस्य पतिपशुरूपता
यो उच्यते तस्येति पशुकर्तृकासृष्टिस्तेषामर्थानामीश्वरसृष्टानामपरिवर्तिनी अतएव नामीश्व
रसृष्टिमुपजीवंती असाधारणी प्रतिप्रमातृनियता तद्यथा इदं दृश्यमिति येन सृष्टं तत्तस्यैव तद्दृ
नास्य न तु यदि पशोरपि सृष्टिशक्तिरस्ति तर्हीश्वर एव सन्नमीश्वर एवासौ नन्वेवं साधारणं कस्मात्सृष्टे
र्न भवति भवेद्यदि स्वशक्तिं परिजानीयात् यावता सा तस्यापरिज्ञाता परवशस्यैव सतो विकल्प
क्रिया विकल्पनशक्तिरुदेति न त्वेकेन सा तस्योत्थाप्यते आह ईश्वरस्य परामर्शरूपतया शब्द
राशिलक्षणस्य स्वरूपविश्रान्तिलक्षणा पारमेश्वर्यापरोपप्रयोजना ब्राह्म्यादिदेवताचक्रमयीनैकैः
कारादिवर्णवैचित्र्यैर्विचित्रतया यासौ विकल्पक्रिया तस्य पशोरेकत्वनिरूढाभावाच्च चलात्तेन मिश्र
मयं शत्रुरयं मित्रमित्यादिवर्णवैचित्र्यविहतया विकल्पनक्रियया तदात्मन ईश्वरस्वभावस्यैव पशोरसाधा
रणी सृष्टिः पंचदंदतच्छत्रवञ्चोऽहस्तीनभस्मि यावतीत्वपि विमिश्रता यो विकल्पसृष्टिस्ता नाभासानी
श्वरसृष्टानेवोपजीवतीति सर्वापाशवी प्रत्ययसृष्टिरीश्वरसृष्ट्युपजीविनीत्युक्तम् ८ नन्वे

६१

वं यदि पाशवी सृष्टिः संहारश्च पातनं हि पारमेश्वरी सृष्टिः पशोः किं कुर्यादिति निर्णीयते ॥ साधारणो
मध्याचैशः सर्गः स्पष्टावभासनात् विकल्पहानेनैकाग्र्यात् क्रमेणेश्वरतापदं ऐश्वरः सर्गो द्विधा सा
धारणोऽथच दादि साधारणोऽसाम्ये एवेति निर्दिष्टो द्विचंद्रादिः तस्य च सामान्यलक्षणे स्पष्टावभासनं ना
म सोऽयं सर्गो यदा विकल्पहानक्रमेणान्तस्मिन्निर्विकल्पकदृष्टौ तथैव स्पष्टाभेऽर्थे एकाग्रतमवलंब्या
हमिदमित्यैश्वर्यपरामर्शपदं भवति तदा तल्लक्ष्यबहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषपरिहारोपदेशादिशा क्रमे
णाभ्यासतारतम्येन पशोः पशुत्वं प्रतिहंति ईश्वरत्वं च दर्शयति किं च योऽयं विकल्पसर्गः पाशवत्वकः
सोऽपि यद्यसम्यगेवेति शर्वोक्तरूपवैपरीत्येन परिज्ञातयेशशाश्मापरिज्ञाततादात्म्यस्य भवति तदासो
ऽपि साधारण एवाध्ययनादिचरणांशोत्यादिविकल्परूपमप्यलमेवास्य भावितांतःकरणस्य ॥ ए
वं विकल्पनिर्ह्रासेन निर्विकल्परूपसाक्षात्कारीभावे विश्वात्मसात्ताकारलक्षणः स्वप्रमय एव मोक्षो द
र्शितः अधुना विकल्पनिर्ह्रासभावेऽपि तं दर्शयति । सोऽहं ममायं विभवश्चैवं परिज्ञानतः वि
श्वात्मनो विकल्पानां प्रसरेऽपि महेशता ॥ नहि प्रसरणात्मानाम पश्चः कश्चिद्योयोऽहमपि तत्परिदृ
ष्टीतत्याहकप्रकाशैकघनः परमेश्वरोऽयं स एवाहं सर्वात्मैवनन्नमः कश्चित् अतो विकल्पसृष्टिरपि
समस्तात्मलक्षणो विभवश्चैवं विमर्शे दृढीभूते सम्यक्परिक्षीण विकल्पापि जीवन्नेव मुक्तः यथो
क्तं शंकापि न विशंकेन निःशंकत्वमिदं स्फुटं इति ॥ १२ नन्वेवं बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को भेद

ई॰
प्र॰
९२

92

उच्यते । मेयं साधारणो मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यंतभेदवत् ॥ श्रीमत्सदाशि
वेश्वरपदारभ्यक्षितिपर्यंतप्रमातृवर्गाधिष्ठातृ यदहमितिरूपं तद्वात्मतयाभिनिविशते मुक्तः तत
श्च विश्वस्य प्रमेयं सममपि ममप्रमेयं विश्वस्यापि प्रमेयं चेदं ममैवाङ्गभूतं प्रमेयांतरमपि न च्येत्यवे
न क्रमेण प्रमेयं परस्परं न च प्रमातृवर्गाद्व्याहृतम् इति प्रकरस्याभेदविश्रान्तिः तन्नमस्य सर्वप
रामर्शपदमपैति बद्धस्य तु सर्वमेतद्विपरीतमित्येकत्र भेदविश्रान्त एवासौ १२ ननु सदाशि
वेश्वरभुविजीवन्मुक्तिपदे बद्धरूपपशुप्रमातृविषये च प्रमेयदशा तावत् परीक्षिता परमशिवे तु।
कथमस्या विलाशंक्याह ॥ सर्वथान्तरालीनानन्ततत्त्वौघनिर्भरः शिवश्चिदानंदघनः परमाक्षर
विग्रहः नखलु भगवति श्रीपरमशिवे प्रमेयकथा काचिदस्ति न तावत् यस्य सर्वथा तत्र चिद्रूपतामा
त्रविश्रान्तत्वेन लीनत्वात् तत स्वसावस्थासंवित्त्वभावेन स्वात्मविश्रान्त्यानंदेनात्तद्विमर्शेन सर्गिकपरा
मर्शात्मकस्वात्मस्वात्मचमत्कारलक्षणेनैकघनाप्रविच्छिन्नतद्रूपापरमाक्षरेण विग्रहवती भगवती
विश्वमयस्यानवच्छिन्नात्मस्थास्नेगलितप्रमेयकथा सर्वोत्तीर्णा व्यपदिश्यते १७ एवमपि कारवतस्यो
मेयदशा तत्फलमाह ॥ एवमात्मानमेतस्य सम्यग्ज्ञानक्रिये तथा जानन्यथेप्सितान्पश्यञ्जानाति च करोति
च एवमितीश्वररूपमात्मानं तस्य च स्वाव्यतिरिक्ते स्वातंत्र्यमात्ररूपे ज्ञानक्रिये जानन्नेवंभूतोयमात्मा नन्तका
लादिदर्शितः स्वयं च ज्ञानक्रिये न तत्तस्याव्यतिरिक्ते चेति परामृशन्यदिच्छति तज्जानाति च करोति च

९२

समावेशणाव्याप्तपरोनेनैव शरीरेण अतः परस्तस्य सति देहे जीवन्मुक्तस्तन्मात्रे परमेश्वर एवेति १७ अ
स्यार्थस्य स्वप्रत्ययसिद्धस्यापि गुरुपरस्परोपदेशयोद्वलकेमंतव्यः शास्त्रदृष्टिर्हि दर्शितागमाधिका
रेण एवं गुरुतः शास्त्रतः स्वतएतः दृढीकृतं भवतीत्यभिप्रायेण गुरुपारम्पर्यं दर्शयति इति प्रक
टितो मया सुघट एष मार्गो नवो महागुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा तदत्र निदधत्पदं भुवनक
र्तृतामात्मनो विभाव्य शिवतामयीमनिशमाविशन्सिद्ध्यति अस्मत्परमेष्ठिभट्टारकश्रीसोमानंदपा
दैः शिवदृष्टिशास्त्रे अयमभिनवः सर्वरहस्यशास्त्रांतर्गतः सतिशुद्धत्वादप्रसिद्धो वाद्यांतरश्च यः प्राणा
यामादिक्लेशप्रयासकलाविरहात्सुघटश्च स्वावष्टम्भः स एवात्र प्रकटितो परवादकलंकाशंकाप
सारणेन नीतः यत एवं शास्त्रगुरुस्वप्रत्ययसिद्धोयमर्थस्तादिति तस्मात्तत्र प्रमेये पदं परामर्श।
विश्राममयन्विश्वकर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यमात्मनो विभाव्य दार्ढ्येन यदा परामृशति तर्हि न परामर्श
मात्रादेव तावज्जीवन्मुक्तो भगवान् शिव एव यथोक्तं परमेष्ठिपादैः ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिप।
त्त्यादृढात्मना करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयापि वा सकृज्ज्ञाते सुवर्णे किं भावनाकरणादिना
सर्वथापि तन्मात्रादि तत्वदार्ढ्येन समस्तेनादि तां विभाव्य यद्यनिशमाविशति शरीरप्राणबुद्धिशू
न्येभ्योप्यनंतमं दृढयं सर्वं वा तत्रैव निमज्जयन्ननवरतं तन्मयतां विमृशति परंभूतिपर्यंतां लभते १८ न
नु यथात्मा शिव एव तदेव तर्हि न स्यात्प्रत्यभिज्ञानाप्रत्यभिज्ञानयोरविशेषः न हि बीजमप्रतिज्ञातं।

ई॰
प्र॰
५३

93

सति सहकारिसाकल्ये नांकुरं जनयतीति तत्कथमात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्धः उच्यते द्विविधार्थक्रिया।
बाह्या बीजांकुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा च प्रीत्यादिरूपा। तत्राद्या स्वरूपप्रत्यभिज्ञानं नापे
क्षते द्वितीया तु तदपेक्षत एवं ॰ रहश्चेयमहं महेश्वर एवंभूतचमत्कारसारा परसिद्धिलक्षणा जी
वन्मुक्तिविभूतियोगमयी क्रियेतीश्वरप्रत्यभिज्ञानमत्रावश्यापेक्षणीयं ननु प्रमातृविश्रान्तिसारार्थ
क्रियाप्रत्यभिज्ञानेन विना न दृष्टा सतीति तत्र दृष्टेति क्वैतदुपलब्धमित्याशंक्याह तैस्तैरप्युपयाचितैरुप
नतस्तन्व्याः स्थितोप्यन्तिके कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा लोकस्यैष तथा न वेदित
गुणैः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवालं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥ यथा नायकगुणसंस्र
श्रवणप्रवृद्धानुरागा कामिनी तद्दर्शनमेव परममुपादेयमाकलयन्ती दिवानिशमवशा दूत्या दैवतो
पयाचितानि हृतौ सन्देशेषणदीनि मदनलेखकहारकात्मावस्थानिवेदनानि कुर्वाणा इति सा मीभव
द्वाग्लतिकान्तिस्थितिन दातदुपयाचितवशादशंकितमेवमविथवर्तिनि प्रियतमेवलोकिते तेस्त
रुत्कर्षविशेषैः परामर्शपदवीमधिगच्छद्भिर्जनसाधारणतासादितसंपन्नमपि तत्प्रियतमावलोक
नेन हृदयंगमीकरोतीति तथा स्वात्मनी विश्वेश्वरे सततं निर्भासमानेपि तन्निर्भासनेन हृदयंगमता
माधत्ते यतः सोपि स्वात्मा विश्वजननकर्तृत्वाद्यप्रतिहतस्वशक्तिलक्षणपारमेश्वर्योत्कर्षयोगेन न परा
मृष्ट इति भासमानघटादितत्सहृतो तो जातः यदा तद्गुरुवचनाद्यात्तलक्षणाभिज्ञानाद्युपायैस्त

५३

द्वात्तानुत्कर्षान् हृदयङ्गमीकरणेनासृशाति तदा तत्वमहत्वफलमायात्येव तावत्कामविश्रा
न्तामभ्येति परिभोगाभ्यासरसेन विश्रान्तं तत्त्वमुपलभ्यते तद्वदात्मनि गुरुवचनाज्ज्ञानक्रिया
लक्षणशक्तिभित्तावादेर्वा यदा पारमेश्वर्योत्कर्षहृदयंगमीभावो जायते तदा तत्कर्षणमेव विश्रा
न्तात्मिका जीवन्मुक्तिः समावेशाभ्यासरसेन विभूतिलाभ इति तत्स्वप्रत्यभिज्ञैव परापरसिद्धिप्रदायि
नी भवति ॥ सर्वोपकारकं महाफलमिदं शास्त्रं प्रसिद्धावुपयोगेन नामधेयप्रसिद्ध्या च तदुत्कर्षस्म
रणद्वारेण जनितसद्भावनाप्रत्ययलक्षणप्रवर्तकसंवेदनया जनं प्रवर्तयितुं पितृनाम्ना स्वनाम्ना चो
पसंहारं दर्शयति जनस्यायत्नसिद्ध्यर्थमुदयाकरसूनुना ईश्वरप्रत्यभिज्ञेयमुत्पलेनोपपादिता
यस्य कस्यचिज्जन्तोरिति नात्र जात्याद्यपेक्षा काचिदिति सर्वोपकारित्वमुक्तं अयत्नेन सिद्धिः परापररूपा
यथा स्यादिति महाफलत्वं उदयाकरस्य पुत्रः श्रीमानुत्पलदेवो ऽस्मत्परमगुरुरिदं शास्त्रमकार्षीदिति
तत्प्रसिद्ध्या जनः प्रवर्तते इति प्रवर्तनाद्वारेणासावनुगृहीतो भवतीत्युभयनामनिर्देशः इयमिति हृद
यंगमतामुपपादिता शनैरानीतेति शिवम् ॥ १८ ॥ आदितः १९० ॥ इति श्रीमहामाहेश्वराचार्याभिनवगु
प्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे प्रथममाह्निकम् ॥ समाप्त
श्चायं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारः ॥ एषाभिनवगुप्तेन सूत्रार्थप्रविमर्शिनी ॥ वृत्तिता प्र
त्यभिज्ञायां लेख्याहमिरमंगरा ॥ वाक्प्रमाणपदतत्त्वसदागमाद्यैः स्वात्मोपयोगमुपयातमतः

दे. प्र. ५०

९५

स्वशास्त्रात् भोमान्संजलमयोम्रनममय९शेमुक्कार्कमेकामिहयोजयितंत्तमोमः आत्मानमन
भिज्ञायविवेक्ंयोमदिच्छति तेनभोतेनकिंवाकंप्रमेभिक्तोभवानिति येनेयं हर्वैलिवि
तानन्हातोयेश्लोकः श्रीमत्सोमानंदवंशपोतिवेः द्वाग्लक्ष्मीमेतोश्वत्वभित्ताविह तिम् भोगा
नेदेवालभावेदद्दंतः संवासिम्यादेववैश्यानियोगः इतीश्वरप्रत्यभिज्ञासमाप्तेतिशिवम् ॥